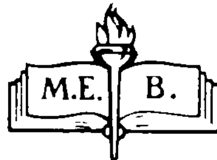
Araştırma - İnceleme Dizisi

OSMANLI TÜRKLERİNDE COĞRAFYA

Cevdet TÜRKAY

MİLLÎ EĞİTİM BAKANLIĞI YAYINLARI : 3274
BİLİM ve KÜLTÜR ESERLERİ DİZİSİ : 1185
Araştırma İnceleme Dizisi : 81

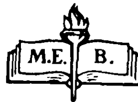
Kitabın adı
OSMANLI TÜRKLERİNDE
COĞRAFYA
Yayın kodu
99.34.Y.0002.1742
ISBN 975.11.1818.2
Baskı yılı
1999
Baskı adedi
5.000
Dizgi, baskı, cilt
MİLLÎ EĞİTİM BASIMEVİ

Yayımlar Dairesi Başkanlığının 28.05.1999 gün ve 3424 sayılı yazıları ile ikinci defa 5.000 adet basılmıştır.

Araştırma - İnceleme Dizisi

OSMANLI TÜRKLERİNDE COĞRAFYA

Cevdet TÜRKAY

İstanbul, 1999

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ

Büyük milletler büyük insan yetiştirirler. Askerliğin üstadı, ilmin ve san'atın aşıkı olan asîl ve soylu milletimiz, diğer ilim dallarında olduğu gibi, mekân bilgisi dediğimiz Coğrafya alanında da, milletler arası şöhretler yetiştirmiştir. Bunların başında, Türk coğrafyacılarının pîri diyebileceğimiz Pîrî Reis, Seydi Ali Reis, Kâtip Çelebi ve Evliya Çelebi gelir. Türk milletinin sinesinden çıkardığı bu yüksek değerler, yalnız doğu âlemine değil, batı âlemine de büyük hizmetler etmişlerdir. Dünya coğrafyacılığında bu kıymetlerle övünebiliriz.

Gerçekten, Pirî Reis'in Kitab-ı Bahriye'si, Seydî Ali Reis'in Kitab-ül Muhit'i, Avrupalıların Hacı Kalfa diye andıkları Kâtib Çelebi'nin Cihan-nüma'sı ile Keşf-üz-zünun'u, Evliya Çelebi'nin meşhur Seyahatname'si, Batı dillerine çevrilmiş ve Avrupa coğrafyacılarına kaynak olmuştur.

Kitab-ı Bahriye ve Kitab-ül Muhit, zamanlarının eşsiz birer deniz kılavuzu idiler. Ünlü Fransız kartoğrafı d'Anville, 1748-1760 yıllarında Batı Asya haritalarını çizerken, Osmanlı İmparatorluğu'na ait kısımlarda, Kâtip Çelebi'nin Cihan-nüma'sını esas olarak almıştır. Keşf-üz-zünun, bugün dahi bütün dünya müsteşriklerine kaynak vazifesini görmektedir. Doğulu, Batılı her âlim, Şark yazarları hakkında bir fikir edinebilmek için, Keşf-üz-zünun'a başvurmak zorundadır. Alman coğrafyacı ve oriyantalistlerinden Prof. F. Taeschner, Evliya Çelebi için "Şark'ın Büyük Coğrafyacısı" der. Avrupa yazarları, haklı olarak Evliya Çelebi Seyahatname'sine büyük önem verirler.

Türk bilginlerinin yazdıkları Coğrafya eserlerinin, bu ilmin tarihî ilerleme ve gelişmesindeki payı inkâr edilemez. Gerçekten, Osmanlı Türklerinin mekân bilgisi konusunda kaleme aldığı eserler, XIV. asırdan Tanzimat'a, yani XIX. asra kadar Ortaçağ İslâm ve doğu coğrafyasıyla modern coğrafya arasındaki boşluğu doldurmaktadır.

İncelediğimiz konu tarihî coğrafya bakımından büyük önem taşımaktadır.

Eserimizin hedefi üç noktada toplanmıştır:

A- Milletimizin yetiştirdiği büyük Türk coğrafyacılarını tanıtmak ve bizde coğrafya ilminin başlangıcı için kronolojik bir tarih bulmak.

B- Türk bilginlerinin diğer ilim kollarında olduğu gibi, coğrafya alanında da Batıya kaynak vazifesini gören eserler yazdıklarının bir hakikat olduğunu örneklerle belirtmek.

C- Osmanlı Türkleri devrinde, coğrafya konusunda geniş ölçüde incelemelerde bulunmak isteyen meslektaşlarıma bir temel hazırlamak.

15 Ocak 1958 — Cevdet TÜRKAY

I. BÖLÜM

OSMANLILARDA COĞRAFYA BİLGİSİNİN MÂHİYETİ

Gerek Eskiçağda ve gerekse Ortaçağda coğrafya, pek geniş bir anlamda bütün kâinatı tasvir ve izah eder mahiyette idi. Esasen şarkta ve Osmanlı Türklerinde ilim kelimesi, bütün beşerî marifetleri hiç ayırt etmeksizin içine alan kapsamlı bir anlam taşır. Öyle ki, sihir ve rüya tabiri bile ilim çerçevesi içine giriyordu. Eski devrin pek büyük bir kısmında çevre bilgisi, iki kısma ayrılmış bulunuyordu:

Bunlardan birincisi, Kozmoğrafya namı altında astronomik coğrafya olup, ikincisi de, memleketleri ve halkını tarihle örülmüş bir şekilde tasvir eden yöresel coğrafyadır. Osmanlıların coğrafya bilgileri, bilhassa XIX. asırdan önceki devirlerde, esas itibarıyla orta zamana ait hemen hemen eski kitabî bilgi idi. Osmanlı coğrafyacılarının vazifesi, daha ziyade eskilerin coğrafya eserlerini, ya doğrudan doğruya tercüme suretiyle yahut derleme ve toplama şeklinde, nadiren yeni malzeme ve bilgi ekleyerek geleceğe devretmekten ibaretti. Dünya üzerinde ve arazide incelemeler yapmak ve bu suretle teorik coğrafyanın gelişmesine yardım etmek gibi faaliyetlere pek yer verilmemişti Osmanlıların ilk devirlerine ait eserlerde, coğrafî bilgi az ve tertip sistemsizdir. Daha ziyade tuhaf ve alışılmamış şeylerin tasvirine şiddetli bir eğilim görülür. Osmanlı Türkleri, genel tasvir ve vasıflandırmalara çok rağbet göstermişler, kozmoğrafyaya bizzat kâinatın yaratıcısından başlamışlar, Astronomi, mineraloji, botanik, zooloji, beşerî konular ve her türlü hurafeler yanında, coğrafî bilgilere küçük bir yer vermişlerdir.

Osmanlılar, fizikî coğrafya incelemelerine pek girişmemişlerdir. Fizik ve matematik coğrafya, onları fazla ilgilendirmemiş, daha çok yöresel coğrafya ve topoğrafya ile meşgul olmuşlardır. Zaten coğrafya ilmi ile olan münasebetleri de, Ortaçağın diğer bütün ilimlerinde olduğu gibi, her şeyden önce naklî ve edebî bir mahiyet arz eder.

Yer bilgisi, Osmanlılara Semerkand mektebinin etkisiyle hemen hemen kozmoğrafya ve astronomik coğrafya şeklinde matematik yoldan girmeye başladığından, bilhassa ilk devirlere ait eserlerde, yerden ziyade göklerden bahsedilir. Onların anlayışına göre, coğrafya, yerkürenin üzerinde ve etrafında olanı incelemez. Daha çok edebî ve derleme bir eser mâliyetinde

olup, bugüne uyup uymaması göz önünde tutulmadan, eskilerden aktarılan bilgiler, birinci derecede önem kazanır. Asıl madde, yani coğrafî konu ikinci derecede kalır. Fazlasıyla eskimiş bilgiler, pek yeni devirlere kadar, böylece sürüklenip gelir. Birtakım acaip hikâyeler anlatılır. Nitekim, en Orijinal bir coğrafya eserinin yazarı olan Evliya Çelebi dahi, meşhur Seyahatname'sinde mübâlağalı ve efsanevî bilgilere büyük yer vermiştir.

Bazan, hiçbir ilgi ve bağlantı gözetilmeksizin çok eski bilgilerin yanına yenileri eklenir. Bu suretle Osmanlı Türklerinin olgunluk devresinde bile, bütün coğrafî eserlerin peşinde Batlamyüs'un coğrafyası, en klâsik bir örnek olarak yer alır. Hakikatte, İslâm Âleminde meydana getirilmiş olan coğrafî kitaplar, Batlamyüs coğrafyası üzerine kurulmuştur. Fatih Sultan Mehmed, Batlamyüs'un klâsik coğrafyası gibi bazı eserleri aslından tercüme ettirmişti. Batlamyüs'un eseri bütün Ortaçağ boyunca, İslâm coğrafyacıları için kaynak vazifesini görmüş, Avrupa'dan tamamıyla yeni bir zihniyet gelip bu eski geleneği ve skolastik düşünüşü temelinden sarsıncaya kadar, Osmanlılar arasında tesirini muhafaza etmiştir. Meselâ, XVI. asrın sonlarında, Aşık Çelebi tarafından kaleme alınan Menazırü'l-Avalim, Ortaçağ coğrafyasının son ve mükemmel bir örneğidir.

Bununla beraber, eserleri birçok kere batı dillerine tercüme edilen, Avrupa yazarlarına rehberlik edecek mahiyette ilmî ürünler veren Osmanlı coğrafyacıları yetişmiştir. Gerçekten, XVI. asrın büyük deniz coğrafyacıları Pirî Reis ile Seydî Ali Reis, XVII. asırda yaşamış olan Kâtip Çelebi ve Evliya Çelebi, batı âleminin coğrafya sahasında tanıdığı ve takdir ettiği mühim şahsiyetlerdir. Her biri kendi devrinde bir şöhret olan bu Türk coğrafyacılarından ileride bahsedeceğiz.

Osmanlı yazarlarının kaleme aldıkları coğrafî eserleri başlıca üç kategoriye ayırmak mümkündür:

Birincisi, pratik ve faydacı coğrafyaya ait olanlar ki, deniz coğrafyalarını bunlara en güzel misal olarak gösterebiliriz.

İkincisi, ilmî coğrafyaya dair olanlar ki, tanıtıcı ve matematik eserlerle, Astronomi ve Kozmoğrafya kitapları bu kategoriye dahildir.

Nihayet üçüncü grubu da, seyahatnameler teşkil eder.

II. BÖLÜM

OSMANLILARDA COĞRAFYANIN ASIRLARA GÖRE İNCELENMESİ VE BUNUN ÖNEMİ

İstanbul kütüphanelerinde yaptığım incelemeler sonucunda, Osmanlı Türklerinden önceki devirlere ait, Arap ve Fars dilleriyle yazılmış bazı coğrafî eserler tesbit ettim. Bunlar, Milâdî IX, XI, XII. ve XIII. yüzyıllarda yazılmış olup, hepsi (21) adettir.

En eskisi, EBU OSMAN AMR BİN BAKR EL-CÂHIZ EL BASRÎ'nin Hicrî 255, Milâdî 868 tarihinde Arapça olarak kaleme aldığı KİTABÜ'L-HAYVAN'dır. Bu eserlerin hangi kitaplıklarda bulunduğu, bundan önce yayınlanan "İstanbul Kütüphanelerinde Osmanlılar Devrine Ait Türkçe-Arapça-Farsça Yazma ve Basma Coğrafya Eserleri Bibliyoğrafyası" adlı eserimizde gösterilmiştir.

Osmanlılar devrinde coğrafya ilmini asır asır incelemeden evvel, genel anlamda bu konu etrafında kısaca bilgi verelim; ondan sonra da Osmanlıların yerbilgisi sahasındaki faaliyetlerinin, coğrafyanın ilerleme tarihi bakımından nasıl bir önem taşıdığını belirtmeye çalışalım.

I. Bölümde Osmanlılarda coğrafya bilgisinin mahiyetini anlatırken, yerbilgisinin bize Seberkand mektebinin tesiriyle astronomik coğrafya şeklinde matematik yoldan girdiğini söylemiştik.

Burada, ilim tarihimiz bakımından çok önemli olan bir nokta var: Coğrafya ilminin bizde başlangıç tarihini tespit meselesi.

Bu problemin mühim olduğu kadar güç olduğu da meydandadır. Değerli ilim adamımız Adnan Adıvar'ın "Osmanlı Türklerinde İlim" adlı eserinde dediği gibi, bir millette ilim, bir harbin ilânı, bir sulhün sağlanması, yahut bağımsızlık gibi belli bir günde başlamadığı için, onun başlangıç tarihini tespit etmek ne kolay, ne de mümkündür. Meselâ bir millet bağımsızlığa kavuştuğu gün, o milletin ferdleri içerisinde âlimler bulunabileceği gibi, ilimle uğraşan tek bir şahıs dahi olmayabilir.

Buna göre, Osmanlı Türklerinde coğrafya ilminin başlangıcı için bulacağımız tarih, sun'î olacaktır. Memleketimizde, ilk medrese Orhan Bey za-

manında İznik'te kurulmuş olmakla beraber, gerek Osman Gazi, gerekse Orhan Gazi devirlerinde Osmanlı Türkiye'sinde, yalnız coğrafyaya değil, müsbet ilimlere dair yazılmış bir esere rastlayamıyoruz.

Bizde coğrafya ilminin başlangıcı için, kronolojik bir tarih bulmak icab eder ki, o da, şimdiye kadar yapılan incelemelere göre, Ali bin Abdurrahman'ın Edirne'nin yeni başkent olduğu sırada, Türkçe olarak yazdığı, "Acâibü'l-Mahlûkat" adlı eserin yazılış tarihi (yaklaşık 1365-1370) olabilir.

Gerçekten, İstanbul kütüphanelerinde bir yıldan beri şahsî çalışmam neticesinde elde ettiğim oldukça zengin bibliyoğrafyaya göre, Osmanlı yazarlarına ait en eski coğrafî eser, budur. Önemi sebebiyle bu kitap hakkında ileride ayrıntı vereceğiz.

Ali bin Abdurrahman'ın kitabından sonra, Osmanlı Türklerine ait ikinci coğrafî ürün olarak, Kazvinî'nin meşhur "Acâibü'l-Mahlûkât"ını ilk defa Arapçadan Türkçeye çevirerek Çelebi Sultan Mehmed'e takdim eden Rükneddin Ahmed'in aynı isimdeki eserini görüyoruz.

Bunu takiben, İstanbul'un fethi yılında yani 1453'te Yazıcıoğlu Ahmed Bîcan, yine Zekeriya el-Kazvinî'den alıntı şeklinde Acâibü'l-Mahlûkât ile Dürr-i Meknûn adlı bir orijinal eseri kaleme almıştır ki, Yazıcıoğlu'nun bu iki kitabı, kozmoğrafya karakterindedir.

Kazvinî'nin yazdığı ve yukarıda adı geçen eserler istisna edilirse; Osmanlı Türklerinde astronomik coğrafyanın esasları, Fethullah Şirvanî ve ünlü matematikçi Ali Kuşçu'nun eserleriyle başlar. XV. asırda, Fatih Sultan Mehmed, Batlamyüs'un coğrafyasıyla bizzat meşgul olmuş, hatta emir vererek Arapçaya tercüme ettirmiştir. XVI. yüzyılda, imparatorluğun sınırları genişleyince, pratik ve faydacı coğrafya, belirli bir yön almış ve deniz coğrafyacılığı şeklinde, büyük bir gelişme göstermiştir ki, bu devrin deniz coğrafyasına dair en mükemmel eserleri, Pîrî Reisin Kitab-ı Bahriye'si ile Seydî Ali Reisin Kitâbü'l-Muhît'idir.

Yine aynı asırda, deniz coğrafyasından başka, uzak ülkeler hakkında bilgiler veren önemli coğrafî ürünler ortaya çıkmış olup, bunlar sırasıyla Seydî Ali Reisin Mir'âtü'l-Memalik'i, Ali Ekber'in Farsça Hıtay-nâme'si, Selimiye Camii muvakkiti Mustafa bin Ali'nin Tuhfetü'z-Zamân ve Hâridâtü'l-

Evân'ı ile İlâmü'l-İbad fi Âlâmü'l-Bilâd'ı, tarihçe Âlî'nin Künhü'l-Ahbâr'ı, Sipahîzade'nin Evzahü'l-Mesalik ilâ Ma'rifetü'l-Memalik'i, Mehmed bin Emir el-Hasan es-Suudî'nin Tarih-i Hind-i Garbî'si, Nasûh el-Silâhî'nin Beyan-ı Menâzil-i Sefer-i Irakeyn'i ve nihayet, Mehmet bin Ömer bin Bâyezid el-Âşık'ın Menazırü'l-Avâlim'idir.

XVII. yüzyılda çok mühim coğrafî eserler kaleme alınmıştır. Gerçekten, Kâtip Çelebi'nin Keşfü'z-Zünûn'u ve bilhassa Cihan-nümâ'sı, büyük Türk seyyahı Evliya Çelebi'nin Seyahatname'si, milletlerarası bir değer taşımaktadır. Bu asrın ikinci yarısında, coğrafyada Avrupa'nın tesiri açık olarak görülür. Bu tesiri aksettiren en büyük eser, Ebubekir bin Behram Dımışkî'nin Lâtince'den dilimize çevirdiği Nusratü'l-İslâm ve's-Sürur fî Terceme-i Atlas Mayor adındaki 9 ciltlik kitabıdır.

XVIII. asırda batı tesiri o kadar kuvvetli olmuştur ki, hemen her sahada yerli ürünler ortadan kalkmış gibidir. Bu devirde, çevre bilgisiyle uğraşanların gözü tamamıyla Avrupa'ya çevrilmiş bulunuyordu.

Kâtib Çelebi'nin eserleriyle Behram Dımışkî'nin Atlas-Mayor tercümesinin Coğrafya ilmi üzerinde uyandırdığı ilgi, XVIII. yüzyılda da devam etmiştir. Bu asırda görülen orijinal ve tercüme eserler, Mehmed Aşık Çelebî'nin, Kâtib Çelebi'nin, Evliya Çelebi'nin eserleri derecesinde bir önem ve değer taşımazlar. 18. asra ait orijinal eserlerin en önemlileri, İstanbul camilerinin özellikleri ile inşa tarihlerine dair esaslı bilgiler veren, Hafız Hüseyin'in "Hadikatü'l-Cevami'i, Şeyh İbrahim Hakkı'nın "Marifetname"si, Mehmed Edib'in ayrıntılı bir yolculuk coğrafyası olan "Menâsik-i Hacc"ıdır.

Bu devrin tercüme ürünleri arasında, Osman bin Abdülmennan'ın Almancadan çevirdiği "Fizikî Coğrafya"sı ile, Kayserili Petros Baronyan'ın Fransızcadan Türkçeye tercüme ettiği "Fen-nümâ-yı Câm-ı Cem ez Fenni Coğrafya"sı kayda değer mahiyettedir.

Nihayet, XIX. yüzyılda batının etkileri bütün şiddetiyle devam etmiş, Avrupa kültürü daha esaslı ve devamlı müesseseler vasıtasıyla yurdumuza girmeye başlamıştır. Bu ıslahat asrının ilk coğrafî eseri, Mahmud Raif Efendinin Fransızca olarak kaleme aldığı ve Yakovaki'nin dilimize çevirdiği "İcaletü'l Coğrafya"dır. Kitabın sonuna bir de "Cedid Atlas Tercümesi" eklenmiştir.

Tanzimat devrinde, astronomik coğrafyaya dair bazı orijinal eserler görüyoruz. Bundan başka, birçok fizikî coğrafya kitapları, bilhassa İngilizceden tercüme edilmiştir ki, Ömer Subhi Bey'in "Coğrafya-i Hikemî"si ile, "Coğrafya-i Tabiî İlmine Esasi-i Muhtasar" adındaki eser, bunlara örnek teşkil eder. Son olarak, 19. asrın coğrafî eserler kadrosuna dahil edebileceğimiz coğrafya lûgatlerini söylemek icab eder. Bunların başlıcaları, Ahmed Rifat Efendi'nin "Lûgat-ı Tarihiye ve Coğrafya", Şemseddin Sami Bey'in "Kâmûsü'l-Âlâm" ve Kolağası Ali Cevat'ın "Memâlik-i Osmâniyye'nin Musavver Tarih ve Coğrafya Lûgatı" adlı kitaplarıdır.

Buraya kadar, coğrafya ilminin bizde başlangıç tarihini tespit etmiş ve Osmanlı Türklerinin yerbilgisi üzerindeki çalışmalarının bir özetini vermiş olduk. Bu faaliyetin coğrafyanın gelişme tarihi bakımından büyük önemi vardır. Osmanlılar devrine ait coğrafî eserler, daha çok tarihî coğrafya sahasında kıymet taşır. Hakikatte bu ilmin ilerleme tarihi incelenirken, XIV. yüzyılla XIX. yüzyıl arasındaki coğrafya eserlerinin geçirdiği safhalar bakımından, Osmanlı yazarlarının meydana getirdiği bu eserler, çok değerli dokümanlar mahiyetindedir. Ancak bunların incelenmesiyle 14. ve 19. asırlar arasındaki mühim boşluk doldurulmuş ve bu sayede, dört buçuk asırdan fazla bir zaman içinde coğrafya kitaplarının geçirdiği çeşitli safhalar kavranmış olur.

Ortaçağın İslâm ve doğu coğrafyası, bu ilmin gelişme tarihinde, eski Yunan klâsik coğrafyası ile, son zaman batı âlemi coğrafyası arasında bir taşınma safhası teşkil ettiği gibi, Osmanlı devrinin mekân bilgisine ait eserleri de, XIV. asırdan Tanzimat'a kadar, Ortaçağ İslâm ve şark coğrafyasıyla modern coğrafya arasındaki boşluğu doldurmaktadır. Ortaçağ sonları için en mühim kaynaklar, Arap ve Fars dilleriyle yazılmış olan eski eserlerdir. Son zamanlar içinde, yeni Avrupa incelemeleri mevcuttur.

Şimdi, bu iki devir (XIV. - XIX. asırlar) arasında geçen zaman zarfında Osmanlı Türklerinin yerbilgisi konusunda meydana getirdikleri eserleri asır asır inceleyebiliriz.

Osmanlıların coğrafya faaliyetini incelerken, kronolojik bir sıra takip ettiğimiz gibi, yazarlardan çok, her asrın önemli olan eserleri üzerinde durmak ve bazılarından örnekler vermek suretiyle, Osmanlılar devrinde dil ve coğrafyaya dair geniş ölçüde bilgi vermeye çalıştık.

A) XIV. Asır:

14. yy.ın ortalarına ait elimizde, incelemeye değer bir tek orijinal eser vardır. Bunu incelemeden önce, devrin genel durumu hakkında kısaca bilgi vermeyi faydalı buluyoruz. 14. asır, Osmanlı Devletinin kuruluş asrı olduğu gibi, bu devirde ilk defa olarak, İznik'te İslâm âleminin en yüksek ilim müessesesi olan MEDRESE açılmıştır. Selçuklu hükümdarları, İran kültürüne çok bağlı idiler. Anadolu Selçuklu İmparatorluğu ortadan kalkınca, onların yerine basit ve sade bir hayat süren ve Türkçeden başka dillere önem vermeyen Türkmen beyleri geçti. Bu durumun, Türk dilinin 14. yüzyılda ilim ve sanat lisanı olarak kullanılmasına çok yardım ettiği muhakkaktır. Bilhassa edebî faaliyetin geniş ve kuvvetli olduğu ve ilmin himaye edildiği bu kuruluş asrında, gerek Türkmen beylerinin, gerekse beyliklerin ileri gelen şahsiyetlerinin ilgilerini kazanmak ve bahşişler almak için, âlimler, şeyhler, şairler tarafından Türkçe eserler yazılmış, aynı zamanda Arap ve Fars kaynaklarından Türk diline tercümeler yapılmıştır.

Acâ'ibü'l-Mahlûkat (Ali Bin Abdurrahman)

14. asrın elde mevcut tek coğrafî ürünü, **ALİ BİN ABDURRAHMAN**'ın, **"Acâ'ibü'l-Mahlûkat"** adlı kitabıdır. Bu eser üzerinde durmak yerinde olur. Çünkü:

a) İlk coğrafî eserdir.

b) 14. asrın sade Türkçesiyle yazılmıştır.

c) Orijinal eserdir.

d) Ahmed Bîcan'ın Kazvinî'den iktibas ettiği Acâ'ibü'l-Mahlûkat'ından farklıdır.

Tarihî coğrafya incelemeleriyle tanınmış Alman ilim adamı F. Taeschner, "Osmanlılarda Coğrafya" başlıklı makalesinde, evvelce görmediği için bu kitaptan bahsetmemekle beraber, makalenin, mütercimi bize şu açıklamayı veriyor:

"Profesör Taeschner, makalesinin yayımlanmasından sonra İstanbul'a geldiği zaman, bu eseri bizzat incelemiştir. İstanbul'un fethinden evvel, Edirne'nin yeni başkent olduğu esnada, yani yaklaşık 1365-1370 tarihinde yazılmış olduğu anlaşılan bu eser, Yazıcızade'nin eserinden yaklaşık bir asır

evvel yazılmıştır. Kitabın yazarı, Ali bin Abdurrahman'dır. Şimdiki halde, Osmanlı devrinin ilk coğrafî eserinin bu olması icab eder."

Bu hükmün doğruluğunu İstanbul kütüphanelerinde yaptığım incelemeler de doğrulamaktadır. Gerçekten, elimizdeki bibliyoğrafyaya göre, Osmanlı Türklerinin ilk coğrafî mahsulü, 1365-1370 tarihlerinde yazıldığı anlaşılan bu eserdir. Eserin hazırlanmasında müracaat olunan kaynaklarda da, İstanbul ve Avrupa kütüphanelerinde Osmanlı Türkiye'sine ait bundan daha eski bir kitap gösterilmiyor.

Buna göre, şimdiki halde, 1365-1370 yıllarını, Osmanlılarda coğrafya ilminin başlangıcı için kronolojik bir tarih olarak kabul edebiliriz.

Eserin İncelenmesi:

Günlerce incelediğim bu kitap, tek nüsha olup, hâlen Üniversite Kütüphanesinde bulunmaktadır. Eserin orijinal nüshası, maalesef mevcut değildir. Gerek baş taraftaki tezyinattan, gerekse son sayfadaki H. 99 tarihinden, onun 17. asırda yazıldığını anlıyoruz.

174 yapraktan ibaret bulunan eser, Ali bin Abdurrahman tarafından kaleme alınmıştır. Yazar hakkında bilgimiz yoktur. Baş vurduğumuz kaynaklarda da, bu isme tesadüf edilemedi. Yalnız, Adnan Adıvar, evvelce adı geçen kitabında, sadece onun gayet FİNALİST bir adam olduğunu söyler. Eğer Ali bin Abdurrahman'ın biyoğrafisi olsaydı, Acâi'bü'l-Mahlûkat'ın telif tarihini kolaylıkla tespit edebilirdik.

Osmanlı müelliflerinde, eseri yazanın kim olduğu, hangi tarihte, ne maksatla ve hangi padişah zamanında yazıldığı bir gelenek haline gelmiş olmasına rağmen, bu kitapta yazar yalnız ismini zikretmiştir. Eserini ne şekilde hazırladığını şöyle anlatıyor:

"Bu kitabı düzenledim, haberlerin garipliklerinden, bölümlerin tuhaflıklarından, tarihlerden, Tevârîh-i Mehmet Taberiya'dan derledim. Ve bunun adını Acâ'ibü'l-Mahlûkat kodum. Ben kim Ali bin Abdurrahman'ım. Yüzyirmi yıl ömür sürdüm. Seyahat ettim. Bu acâib-i garâib-i esmâyı topladım. Kimini gördüm, kimini tarihlerden çıkardım."

Demek ki, hayatı hakkında bilgimiz olmayan bu zat, uzun bir ömür sürmüş ve seyahat etmiştir. Faydalandığı kaynakların isimlerini zikretmekten

asla çekinmemiştir ki, bunların sayısı yirmi sekizi buluyor. Şu halde, Ali bin Abdurrahman, hem çok okumuş, hem de fikir namusuna sahip bir yazardır.

Eserin İstanbul'un fethinden önce yazıldığı muhakkaktır. İstanbul hakkında der ki: "Üç bacaklı muazzam şehirdir, iki tarafı deniz ve bir tarafı karadır. Etraf memleketi Rumdan ona ziyarete gelirler. Kostantıniye padişahının tahtıdır."

Yazılış Tarihinin Tespiti Meselesine Gelince:

Bu hususta, en kuvvetli dayanağımız şu ibaredir: "Ve'l-uhdeti alerrâvi, bu Atran memleketindedir. Şehirler ve kaleler çoktur ve nimetlü ve bağlı ve bahçeli memlekettir ve şimdiki halde taht bu memlekettir ve bu kadimde küçürek şehirmiş ve buna EDİRNE derler. Çünkim feth olmuş, imaretleri artmış ve dârü'l-mülk olmuş gayetde nimetlü şehirdir ve her narh ucuz. Evler ve mesâcid ve hamamlar ve esvak yapılmıştır; ve bu arzırumda ki denizden ırakdır."

İşte, gerek kitaptan aynen aldığımız bu parçadan, gerekse ifade tarzından, Acâ'ibü'l-Mahlûkat'ın Edirne'nin yeni başkent olduğu sırada, yani, 14. asırda ve aşağı yukarı 1365-1370 yıllarında, I. Murad devrinde yazılmış olduğunu anlıyoruz.

Bu, bir orijinal eserdir. Birçok kaynaklardan, bilhassa Arap coğrafyacısı HAVKALÎ'den derleme ve seyahat ettiğini söylediğine göre, kendi şahsî müşâhedelerini ilâve sûretiyle, 14. asrın sade ve güzel Türkçesiyle kaleme alınmıştır. Kitabı, Ahmed Bicân'ın Acâ'ibü'l-Mahlûkat'ı ile karşılaştırdım ve bazı mühim farklar gördüm. Bir defa, Ali bin Abdurrahman'ın eseri, Ahmed Bîcan'ınkinden hemen hemen bir asır kadar evvel yazılmıştır.

İkinci olarak, çok daha ayrıntılı olup, bilhassa yöresel coğrafyaya büyük yer verilmiştir. İfade, gayet açık ve kesindir, fazla lüzumsuz ayrıntı yok gibidir.

Eserin Muhtevasına Gelince:

Kozmoğrafik ve knsiklopedik mahiyette olan eser, esas itibarıyla, iki kısma ayrılır: Birinci kısım, kâinatın yaradılışı, gökler, yıldızlar, anâsr-ı erbaa dediği od küresi, hava küresi, su küresi ve küre-i arz ile iklimlerden (kıt'alardan) bahseder. İkinci kısım, kitabın deyimiyle, acâ'ibü'l-aktar ve garâ'ibü'l-

bihar ve'l-enhar ve'l-cibal. Batıdan doğuya kadar şehirler, kaleler ve buralardaki insanlar ve nihayet denizlerin ve adaların tuhaflıklarını içerir.

Eserin baş tarafı, bölümlere gelinceye kadar sorulu cevaplıdır. Konu, tamamen dinî ve mitolojik bakımdan kavranmıştır. Bu kısımda, cennet ve cehennem anlatımları büyük yer tutar. Kâinatın yaradılışı hakkındaki enteresan izah tarzı, 15. asır eserlerinden Ahmed Bîcan'ın "DÜRR-İ MEKNÛN"unda, Behcetü't-Tevarih tercümesinde ve Bursalı Hüsamettin'in 1621 tarihinde yazarak II. Osman'a takdim ettiği "Muhtasar Mir'ât-ı Kâinat ve Acâ'ibü'l-Mahlûkat" adlı kitabında aynen görülmektedir.

Kozmogoniye temas eden bu anlayış hakkında bir fikir verebilmek için, şu parçayı olduğu gibi alıyoruz:

"Sual: Haber ver bize ki, Tanrı taâlâ evvel ne nesne yarattı? Cevab oldur ki, Tanrı taâlâ evvel, bir gevher yarattı, Yeşil zebercedden. Ol gevherin uluğun Tanrı bilir. Ancak andan Tanrı taâlâ nazar eyledi. Ol gevher heybetten eridi, su oldu. Andan sonra girü nazar eyledi suya. Su deprendi, mevc urdu. Ol mevcden buhar oldu. Çün dütün havaya gitti, köpük su yüzüne cem oldu. Andan Tanrı taâlâ havaya giden dütünden gökleri yarattı; yedi pare kıldı, bir bir altına kodu. Her gök arasın beşyüz yıllık yol kıldı. Ol köpük ki, su yüzüne cem oldu, yerleri yarattı. Yedi pare kıldı. Bir bir altında döşedi. Her birinin arasın beşyüz yıllık yol kıldı."

I. Bâbda (bölümde) sırasıyla, göklerden, burçlardan, yıldızlardan, kamerin safhalarından, samanyolu ve diğer toplu yıldızlardan, nihayet, meleklerden bazı hikâyeler anlatmak suretiyle bahseder. II. Bab, anâsır-ı erbaa dediği, od küresi, hava küresi, su küresi ve toprak küresine ayrılmıştır. Burada, rüzgâr, buharlaşma, bulut, yağmur, kar, kırağı, gök gürlemesi, yıldırım ve meteoritlere dâir açıklama verir. Küre-i arz faslında, bizi ilgilendiren en mühim nokta, dünyanın yuvarlaklığı problemidir. Yerin şekli hakkındaki bölümü aynen okuyalım: "Bazı mezheb oldur ki, kalkan suretindedir. Ve bazı mezheb, tabıl suretindedir; ve bazı mezheb de yarı topun paresi gibidir. Ve sahih kendüye ki, hukemâ ihtiyarıdır, oldur ki müdevverdir. Küre gibi kılmıştır. Müdevver olduğuna delil oldur ki, her yerdeki âdem dursa, başı göğe ve ayağı yerde ola."

Yukarıda açıkladığımız gibi bu eser Osmanlı devrinin ilk coğrafya orijinal eseri olduğuna göre, arzın yuvarlaklığı kavramının ilk olarak Ali bin Abdurrahman vasıtasıyla Osmanlı-Türk eserlerine geçtiğini kabul edebiliriz.

Kıt'alar bölümünde, kıt'aları yediye ayırdıktan sonra, dünya hallerinin daima değiştiğinden, katılık, rüzgâr, rutubet, yağmur, akar sular gibi fizik faktörlerin ve zelzelenin bu değişimi meydana getirdiğinden ve bu âmillerin tesiriyle deniz olmayan yerin deniz, deniz olan yerin dağ olmasından ve bu sebeple bazı taşlar içerisinde sedef parçası, yani fosil dediğimiz kalıntı çıktığından bahseder. Nihayet, zelzele ve takvim bilgisi hakkında izahat vererek birinci kısmı bitirir.

İkinci ve büyük kısım, zamanına göre oldukça mükemmel sayabileceğimiz ansiklopedik mahiyetteki yöresel coğrafyayla ilgilidir. Gerçi bu bölümün de efsanevî olan tarafları vardır. Fakat bu durum, o devrin zihniyetinin icabıdır. Nitekim, 15. asırda da Rütnettin Ahmed ve Ahmed Bîcan, aynı isimde ve aynı karakterde eserler meydana getirmişlerdir. Zamanın padişahları da, tuhaflıklar ve gariplikterden hoşlandıkları için, böyle mitolojik ve ansiklopedik mahiyette eserlerin yazılmasında bizzat âmil olmuşlardır. Meselâ, Rükneddin Ahmed'in Kazvinî'den Türkçeye çevirerek Çelebi Sultan Mehmed'e takdim ettiği Acâ'ibü'l-Mahlûkat gibi.

Ülkeleri, güney vilâyetleri ve kuzey memleketleri diye ikiye ayırır. Evvelâ güney, sonra kuzey memleketlerini, batıdan doğuya doğru ayrıntılı olarak anlatır. Güney memleketleri şunlardır: Arzılmağrib dediği Fas, İspanya, Mısır, Suriye, Filistin, Elcezire, İran, Horasan, Türkistan, Azerbaycan, Moğolistan, Sudan'ın doğu kısmı, Habeşistan, Arabistan, Lübnan, Afganistan, Keşmir ve Hindistan.

Eserin düzen bakımından mükemmeliyeti iddia olunamaz. Bununla beraber, şehirlerin somut tasvirleri, halkının psikolojisi ve geleneklerine dâir ayrıntı verilmektedir ki, bu nokta, coğrafya bakımından mühimdir. Misaller:

"Halep, toprak şehridir ki, önceleri cemîi şehirlerden muazzam ve gökçek imiş. Şimdiki halde dahi muazzam ve hûb şehirdir... Ortasında bir kal'ası var. Begayet muhkem ve hendeği derin ve bir ırmak gelir, cemî'i pazarlarına uğrar ve evlerine ve mescidlerine bahşolur. Ve yemişi bîhad ve bunun karpuzu meşhurdur. Ve etrafında vilâyet vaki olmuş. Her bir köy, bir şehir

gibidir. Ve dağı ve taşı bostan ve zeytin ve incir ve yemiş ağacıdır. Amma, cemii deştîdir. Ve et ve yağ ve sair havayic bu şehirde ucuz olur. Ve halk iyi hulkludur."

"Bu Hindistan iklimi, begayet ulu ve muazzam iklimdir. Ve bu iklimde nice padişahlar var. Her birisinin iklimi ayruk iklimlerden uludur. Bu Hindistanda kimesne padişah olmaz tâ tamam kırk yaşında olmayınca."

Kuzey Memleketlerine Gelince:

Bunlar, Kıbrıs ve diğer Akdeniz adaları, Anadolu, Rumeli, Engürüs dediği Macaristan, Romanya, Kırım, Kafkasya; Gürcistan, Hazar Denizi çevresi, Rusya, Yecüc Mecüc memleketi, yani Çin ve Sebea Büldan dediği yedi şehirdir. Bu ülkelerin de, ikliminden, halkından, örf ve âdetlerinden, hayvan ve bitkilerinden, mübadele şekillerinden, geçinme tarzlarından bahseder. Meselâ, Kafkasya'da bir şehri şöyle anlatıyor:

"Bu dahi bir kal'alu şehirdir. Begayet muhkem, ve bunun etrafında, şol kadar sincap ve samur ve tilki olur ki, nihayeti yoktur. Ve bu halkın sayddan gayrı işleri yoktur. Bazar ve sanat bilür halk az olur. Ve bu canavarlar derisinden cem ederler ve yine deri ile deri satın alırlar ve Tibet iklimine götürürler, satarlar ve taam alurlar giderler."

Kitabın son kısmı, Atlas Okyanusu, Hind Okyanusu, Akdeniz, Karadeniz, Ege ve Marmara Denizi, Hazar Denizi ile bu denizlerin ve adaların hayvanlarını ihtiva eder ki, coğu efsanevî olmakla beraber, gemiciliği ilgilendiren basit bilgiler de vardır. Yazar, gayet açık ve kesin bir ifade kullanmıştır. Şu enteresan parça ile incelememize son verelim: Hind Okyanusunda olduğu anlaşılan ve Andaman Adaları olması muhtemel bulunan "Cezire-i Dâmenî" hakkında der ki:

"Bu cezirede bir taife benîâdem suretinde. Yalıncak ve saçları uzun ve tenleri kıllı ve sözleri hiç anlanmaz; ve ağaçlar tepesinde tünerler; ve yemişten yerler; ve bunların sağışı yok. Hayvan gibi gezerler ve âdem göricek kaçarlar. Meşelere girerler. Her birinin boyu dört karıştır. Ve tenlerinde saç bitmiş kızıl renkte ve gayette yekrek. Hiç canavarlar bunlara erişemez. Bu adanın sevahilinde bir kavim sakindir; benîâdem suretinde. Kaçan ki denizde gemi görseler, yüzüp gemilere varırlar ve anber iledürler; demirle değişirler ve demiri ağızlarıyla tutup adalarına gelirler."

B) XV. Asır:

15. asır, ilim tarihimiz bakımından büyük bir önem taşır. Osmanlı Devletinin kuruluşundan Fatih'in cülûsuna kadar geçen müddet içerisinde (1299-1451), Osmanlı Türkiye'sinde pozitif ilimler, dinî konular yanında sönük kalmıştır. Gençliğinden beri ilmi himaye etmiş olan Fatih'in padişah olmasıyla beraber, müsbet ilimlere, felsefî ve ilmî düşünüşün gelişmesine doğru bir adım atıldığına şahit oluyoruz. Gerçekten, bu devirde İstanbul Üniversitesinin temeli bulunan Molla Zeyrek ve Fatih Medreseleri kurulmuş ve "Sahn-ı Seman" medreselerinde müsbet ilimler okutulmaya başlanmıştır. Fatih, coğrafya ilmine karşı şahsen ilgi göstermiş, hattâ Bizans'tan kalan kitaplar arasında Batlamyüs'ün klâsik coğrafyasını bulmuş ve bu eserle bizzat meşgul olarak Arapçaya tercüme ettirmiştir. Fatih Mehmed'in plân ve haritaya da özel bir önem verdiği, Arapça ve Rumca isimlerle yazılmış bir dünya haritasıyla İstanbul'un plânını yaptırdığı söylenir.

Şimdiki halde maalesef elimizde mevcut olmayan bu plân ve haritanın sonradan başka bir yerde çıkması muhtemeldir. Batlamyüs coğrafyasının aslı, Fatih'in şahsî kütüphanesinde "Geographica" adlı bir eser daha mevcuttur ki, bu kitap, Batlamyos coğrafyasının Francesco Berlinghieri tarafından manzum olarak İtalyancaya tercümesidir. Geographica, Fatih'e ithaf edilmiş, fakat 1481'de padişahın vefatı üzerine, ikinci bir ithaf mektubu ile oğlu II. Bâyezid'e gönderilmiştir.

Burada bizim için çok mühim olan nokta, Sultan Bâyezid'e yazılan mektupta, Fatih'in müspet ilimlere karşı gösterdiği büyük âlakanın ve ilmin koruyucusu olduğunun İtalya'da dillerde dolaştığının ve yazarın kitabını memleketinin büyüklerinden önce, hemen Fatih'e göndermek arzûsunda bulunduğunun açıkça belirtilmiş olmasıdır.

Osmanlı Türklerinde coğrafya konusunu genel olarak incelerken, Kazvinî'nin Acâ'ibü'l-Mahlûkat'ı ve bu karakterdeki birkaç eser, istisna edilirse, bize yerbilgisinin astronomik coğrafya şeklinde, Semerkand mektebinin etkisiyle matematik yoldan girmeye başladığını söylemiştik. Gerçekten II. Murad devrinde yaşayan ve Fatih'in ilk yıllarında ölen Fethullah Şirvânî, Semerkand'dan Kastamonu'ya gelerek memleketin beyi tarafından iyi muamele ile iltifat görmüş, orada matematik ve astronomi okutmuş, bu suretle Osmanlı ülkesinde yüksek matematik ve astronomi ilmi başlamıştır.

İşte, 15. yüzyılda, bizde astronomik coğrafya esasları, gerek Fethullah Şirvanî, gerekse Fatih zamanında Maveraünnehir'den İstanbul'a gelen Ali Kuşçu'nun matematik ve astronomiye dair eserleriyle kurulmuş olduğu gibi, mekân bilgisinin gelişmesi bakımından bu asra, Osmanlılarda Semerkand mektebinin devamı gözüyle bakılabilir. Şimdi, genel durumu hakkında izahat verdiğimiz bu devrin başlıca coğrafî eserlerini inceleyebiliriz. Çelebi Mehmed zamanında, ansiklopedik mahiyetteki eserlerin rağbet görmeye başlaması ve Osmanlı sultanlarının dağ, nehir, şehir, hayvan, nebat ve bir takım tuhaf şeyleri ihtiva eden kitaplardan hoşlanmaları dolayısıyla, bu kabil eserler çok kere Türkçeye çevrilmiştir. 15. asırda, coğrafya konusunda orijinal ve tercüme olunan eserler, kronolojik sıraya göre şunlardır:

Acâ'ibü'l-Mahlûkat (Kazvinî):

Kazvinî'nin bu isimdeki bilinen kitabının Arapçadan Türkçeye aynen tercümesidir. Rükneddin Ahmed tarafından ilk defa olarak dilimize çevrilen ve Çelebi Sultan Mehmed'e takdim edilen eser, İstanbul kütüphanelerinde mevcut değildir. Adnan Adıvar, "Osmanlı Türklerinde İlim" adlı kitabında, bu tercüme eserin Paris kütüphanesinde bulunduğunu yazıyor. (Bk. Paris, Bibl. nat. cat. manus turc, supp. 1339)

İkdü'l-Cüman Fî Tarih-î Ehli'z-Zaman:

Tarih ve coğrafyaya ait 20 ciltlik muazzam bir eser olup, 1360 yılında, Ayıntab'da doğan Mahmudü'l-Aynî tarafından 1421 de yazılmıştır. İkinci kısmında yazar, bilhassa coğrafya ile etnoğrafyaya büyük önem vermiş, dünyanın fizikî ve beşerî hallerini ayrıntılı olarak anlatmış, bir kısmını gezip gördüğü Anadolu'nun uzunca bir coğrafyasını yazmıştır. 1725 tarihinde Abdüllâtif Razî'nin Türkçeye çevirdiği bu büyük eserin özelliği, şimdiki halde, Osmanlı devrinin ilk Arapça ve ilmî coğrafya kitabı olmasıdır. Diğer bir özelliği de kavimler bahsinde, bilhassa Türk etnoğrafyası hakkında, eski yazarlar içinde, yalnız Mahmudü'l-Aynî'nin "Divanü-Lügâti't-Türk"ü kaynak olarak seçmiş olmasıdır. İtina ile çizilmiş resimleri ihtiva eder.

Hayatü'l-Hayvan Tercümesi:

Ortaçağda büyük bir şöhret kazanan bu eserin aslı, Arapça olup, yazarı, Kemaleddin Demirî'dir. Hayvanların hayatından bahseden kitabın Türk-

çeye tercümesi, ilk defa olarak, 1426 da Mehmed bin Süleyman isminde bir zat tarafından yapılmıştır.

Acâ'ibü'l-Mahlûkat:

Kazvinî'nin aynı isimdeki meşhur Arapça eserinin Ahmed Bîcan tarafından özet hâlinde Türçeye tercümesidir. Ali bin Abdurrahman'ın orijinal eseri ve Rükneddin Ahmed'in tercümesi meydana çıkıncıya kadar, Osmanlı devrinin ilk coğrafya kitabı addedilen bu eserle, Dürr-i Meknun'u kaleme alan Ahmed Bîcan hakkında kısaca bilgi vermeyi faydalı buluyoruz.

Ahmed Bîcan, Salâhaddin el-Kâtib isminde birinin oğlu olup, Yazıcı oğlu namıyla adlandırılmıştır. 15. yüzyılın ilk yarısında yaşamış bir Türk yazarıdır. Kendisi Gelibolu'da ikamet ediyordu; çok zayıf olduğu için, cansız, manasına, "Bîcan" lâkabı verilmiştir. Tasavvufla meşgul olan bu zatın eserlerinde, MİSTİCİSME sezildiği gibi, mitolojik ve garib bilgiler büyük yer tutar. Coğrafyaya dair, biri orijinal, diğeri tercüme olmak üzere iki eseri vardır. Gerek Acâ'ibü'l-Mahlûkat'ı, gerekse Dürr-i Meknun'u, İstanbul'un fethi yılında yani 1453 de Gelibolu'da yazmıştır. Acâ'ibü'l-Mahlûkat, Kazvinî'den tercüme edilmiştir. Aslına nazaran daha kısadır. Esas itibariyle kozmoğrafya karakterinde olup, tuhaf ve garip varlıkları tasvir eder. Konu, mitolojik ve dinî bakımdan kavranmıştır. Muhtevası şunlardır:

Kâinatın yaradılışı, gökler, yıldızlar, güneş ve ay, rüzgâr, bulut, yağmur, dağlar, denizler, madenler, bitkiler, hayvanlar ve nihayet insan.

Dil bakımından, çok sadedir. Eserin karakterini belirtmek için, iki misal verelim: "Şeker kamışının gayet iyisi Mısır'da olur. Bir kişi öksürük olsa, şeker kamışı yese, hoş ola. Kaçan bir yılanı bir kez şeker kamışı ile ursalar, yürümeye mecali kalmaya. Ve bir kez dahi ursalar, gerü kuvvetlenüp kaça. Ve yakup kül eyleseler tebeşir olur."

"Pirinç ağacı, su içinde biter imiş. Suya dökülür, sudan devşirirler, yaz ve kış yemişi bulunur."

Dürr-i Meknun:

Yazıcıoğlu'nun bu orijinal eseri, Acâ'ibü'l-Mahlûkat karakterindedir. Yalnız daha orijinal ve daha ayrıntılıdır. Kitabı ne şekilde yazdığını şöyle anlatıyor: "Nice pare kitablardan cem edip kimi tefâsirden, kimi ehâdis-i Ne-

bevîden, kimi rivâyetle hikâyetlerden, akıl kabul ettiklerinden getirip bir kitâb ettim. Ve adın Dürr-i Meknûn dedim." Görülüyor ki, kaynaklar, dînîdir. Kâinatın yaradılışı hakkındaki açıklayış tarzı, Ali bin Abdurrahman'ın kitabındakinin aynı olduğundan buraya tekrar almadık. 18 bâba ayrılan eser, muhteva bakımından Acâ'ibü'l-Mahlûkata çok benzer. Fazla olarak peygamberler tarihini ihtiva eder. Bir iki parça alıyoruz:

"Seylân derler bir yer vardır. Anın suyu misk gibi kokar; herkim içerse, üç güne dek kokusu gitmez." "Dahi Cebelü'l-Acem derler bir kara dağ vardır; anun taşı odun gibi yanar. Yandıkça külü sabun olur."

"Bu Karadeniz kim vardır, bir uzun göldür. Uzunu 1500 mildir; eni dahi 4050 mildir. Karadeniz suyu gelir, boğazdan Kostantiniye önüne bir miktar deniz olur. Andan gelir, Gelibolu boğazından Bahr-i Mağribe dökülür. Kim ana Akdeniz derler. Ol deniz suyu gelir, Mağribden aşağı Sedde boğazından Bahr-i Muhite dökülür."

Behcetü't-Tevarih:

15. Asra ait elimizde mevcut coğrafî eserler pek azdır. Behcetü't-Tevarih, genel görünüşüyle bir tarih kitabı olmakla beraber, içerisine coğrafî bilgileri de almış bulunduğundan, kanaatimizce, bu eseri de mekân bilgisi kategorisine dahil etmek yerinde olur. Behcetü't-Tevarih, Farsça olup, 1488 yılında vefat eden Şükrullah Amasyavî bin Şahabeddin tarafından yazılmıştır. Eseri Farisî mahlâslı bir şair Türkçeye çevirerek Kanunî Süleyman'a takdim etmiştir.

Habeşistan'a dair birkaç cümle:

"Habeşe ehlinden her ol nesne kim cinsi kumaş olsun, nev'i insan olsun, Yemen ve Arap vilâyetine akrebdir. Ziyade baha ve itibardadır; ve her ol nesne kim canib-i cenuba karibdir. Bu kavmin siyah levn oldukları ol zeminin ifrat hararetindendir."

15. asrın başlarına ait olup, hâlen Topkapı Sarayı Müzesi Hazine Kütüphanesinde bulunan, Karadeniz'den başlayarak İngiltere, Cebelittarık ve kuzey Afrikayı gösteren bir deniz haritası mevcuttur ki, ceylân derisi üzerine itina ile çizilmiştir. Pusula resminin altında, "Min-amel-i İbrahim el Fakir İbnü'ş-Şeyh Ahmed bin Süleyman el-Kâtibî" yazılıdır. 1413 senesinde yapıl-

mıştır. Şimdiki halde, Osmanlı devrinin en eski haritasının bu olduğunu kabul edebiliriz. Fuad Köprülü, Eminönü Halkevi tarafından 1933'te yayınlanan Yeni Türk Mecmuasının 4, 5, 7 sayılarında seri halinde yazdığı makalesinde, 15. asır sonlarında, İstanbul'da gemiler için deniz haritaları yapmakla tanınan (Meselâ, Safâî gibi) adamların mevcudiyetini, Pîrî Reisin Kitâb-ı Bahriyesi'ni daha eski mesaînin bir sonucu gibi sayılabileceğini söyler.

15. asrın mühim bir tercüme eseri daha vardır ki, o da 1466 da Mahmud Şirvanî tarafından Türkçeye çevrilen İbnülverdî'nin Harîdetü'l-Acâibidir.

C) XVI. Asır:

15. asrın sonları ve 16. asrın başları, Osmanlıların ikbal devridir. Fütuhat ve ülkeler genişletmek amacını güden ilk padişahlar, coğrafî faaliyetlere karşı ilgi ve rağbet göstermekle, bu alandaki çalışmaları destekliyorlardı. Yabancı memleketler fethedebilmek, stratejik hareketleri lâyıkıyla yapabilmek için, bilhassa kara ve deniz yollarını ihtiva eden yol haritalarına, topoğrafya ve istatistik bilgilerine, mevki ve idare taksimatına, yani, pratik ve faydacı coğrafya bilgilerine şiddetle lüzum görülüyordu.

İmparatorluğun sınırları, baş döndürücü bir hızla genişleyince, Osmanlılarda pratik ve uygulamalı coğrafya, deniz coğrafyacılığı şeklinde gelişmeye başladı; hem deniz, hem kara coğrafyasına ait kıymetli ve ilmî eserler kaleme alındı. 16. asrı, doğunun coğrafya eserlerinin tamamıyla tanındığı ve hemen hepsinin dilimize çevrildiği bir devir olarak kabul etmek mümkündür. Gerçekten, 16. yüzyılda, bizde hummâlı bir tercüme faaliyetine şahit oluyoruz. Bütün bu tercüme hareketlerinde, Arap ve Fars dilleriyle yazılmış olan kitaplar, geniş ölçüde kaynak vazifesi görmüş bu suretle orijinal ve bilhassa pek çok tercüme eserleri meydana getirilmiştir.

İlim tarihimiz bakımından 16. yüzyıl, hem şark eserlerinin tercümesi ile, hem de pratik ve uygulamalı sahadaki faaliyetle coğrafya bilgilerinin zenginleştiği bir devirdir. Bu asırda, 14. ve 15. yüzyılın dinî ve mitolojik mahiyetteki kozmoğrafya kitapçıkları yerine, daha ilmî ve daha sistematik eserler görülmeye başlamıştır. Bununla birlikte, 16. asırda da, coğrafya, Batlamyüs ve Kazvinî'nin tesiri altında bulunuyordu. Bu devirde, mekân bilgisi sahasındaki faaliyet, tarihe nispetle geri kaldığı gibi, sayı ve çeşitlilik bakımından edebî eserler, fennî eserlere nazaran çok üstün bir durumda idi. Bu va-

ziyet, Osmanlıları hararetli bir tercüme faaliyetine sevk etmiş ve tercüme işinde bütün İslâmî eserler kaynak sayılmış, tercümeler de, çok defa mekân bilgisi hakkında bilgi sahibi olmayan şahıslar tarafından yapılmıştır. Bununla birlikte, 16. asırda, muhtelif Avrupa dillerine nakledilen ilmî mahiyette coğrafî mahsuller meydana getirilmiş, istatistik ilmine önem verilmiş, Kanunî Süleyman, Osmanlı ülkesinin nüfus sayımını yaptırmıştır ki, ilim tarihimiz açısından bu özellik çok mühimdir. Diğer bir önemli nokta da, Türkiye'de rasathanenin ilk defa olarak, bu asrın sonlarına doğru açılmış olmasıdır.

Kısaca genel durumunu izaha çalıştığımız 16. yüzyılda, çoğu tercüme olmak üzere çok sayıda mekân bilgisine dair eserler görülmüştür. Bibliyoğrafya kısmında, bütün orijinal ve tercümeler gösterilmiş olduğundan, biz burada, ancak asrın en önemli coğrafya eserleri üzerinde duracağız.

Bunlar, Kronoloji sırasıyla Hıtay-name, Kitab-ı Bahriye, Tuhfetü'z-Zaman ve Hârîdetü'l-Evan, İlâmü'l-İbad fî Âlâmü'l-Bilâd, Beyan-ı Menâzil-i Sefer-i, Irakeyn, Kitabü'l-Muhit, Evzahü'l-Mesalik ilâ Marifetü'l-Memalik, Tarih-i Hind-i Garbî, Menazırü'l-Avâlim ve Künhü'l-Ahbar'dır.

Hıtay-nâme:

Yazarı, Ali Ekber Hataî namında bir Osmanlı seyyahıdır. 1500 yıllarında Çin'e kadar seyahat etmiş, eserini Farsça olarak yazmış, önce Yavuz Selim'e, onun vefatından sonra da Kanunî Süleyman'a sunmuştur. III. Murad devrinde bilinmeyen bir zat tarafından Türkçeye çevrilmiştir. Fakat bu tercüme eksiktir. Hıtay-name, "Kanun-nâme-i Çin-i Hıta" adı altında 1853 de basılmıştır. Ali Ekber, Kitabında Çinliler hakkında pek mühim bilgiler vermektedir. Kendisinin 1506 senesinde Pekin'de bulunduğu anlaşılıyor. Yazar, eseri yazarken, Gıyasüddin Nakkaş'ın Seyahatnamesinden faydalandığı gibi, Çin şehir hayatına ait tafsilâtın mühim bir kısmını, eski eserlerden ve bilhassa Süleyman Tacir'in Seyahatnamesinden almıştır.

Kitab-ı Bahriye:

Bu eser, 16. asrın büyük Türk deniz coğrafyacısı Pîrî Reis tarafından yazılmıştır. Kitabın incelenmesine başlamadan önce, yazarın hayatından kısaca bahsetmeyi lüzumlu görüyoruz. Pîrî Reis, üzerinde durulacak bir şahsiyettir. En son yapılan incelemelere göre, 1465-1470 yılları arasında Gelibo-

lu'da doğmuştur. Hacı Mehmed adında bir zatın oğludur. Çocukluk devresini Gelibolu'da geçirmiş, bundan sonra amcası Kemal Reisin nezdinde denizcilik hayatına atılmıştır. Uzun yıllar denizlerde dolaşmış, gezdiği bölgelerin tarihî, coğrafî ve denizle ilgili şartları hakkında esaslı bilgiler toplayarak bizzat kendi müşahedelerini not etmiş ve bunlara dayanarak dünya çapında önemli ve ünlü bir eser olan Kitab-ı Bahriye'yi vücuda getirmiştir. Pîrî Reis, uzunca bir ömür sürmüş, 1554 de, Mısır'da iken 84 yaşında vefat etmiştir. Anadili olan Türkçeden başka, İtalyanca, İspanyolca, Rumca ve Portekizce biliyordu.

Denizcilik ilminde, devrinin ileri gitmiş âlimlerindendir. Pîrî Reis, coğrafyaya dair pek kıymetli eserler bırakmıştır.

a) Eserlerinin en mühimi, Kitab-ı Bahriye'dir ki, bunun diğer adı "Deniz Atlası"dır. Bahriye, ilmî zihniyetle kaleme alınmış, Ege ile Akdeniz'i tasvir eden ve realiteye uyan mükemmel bir kılavuzdur. Manzum ve mensur olmak üzere iki kısma ayrılır. 23 fasıl ve 858 sayfadan ibaret bulunan bu kitapda, 223 harita vardır. Baş tarafı tamamen nazım şeklinde olup, 1107 beyittir. Manzum kısmında, dünya denizleri hakkında bildiklerini, gördüklerini ve işittiklerini sade bir dille anlatır. Bundan sonra nesir kısmı başlar ki, burada Ege ve Akdeniz kıyılarıyla, adalardan uzun uzun bahseder. Pîrî Reis, Akdeniz'in çok mükemmel portülânını, yani limanların durumunu gösteren en doğru haritalarını yapmıştır. Büyük Türk denizcisi, eserini 1526 da tamamlarken Kanunî Süleyman'a sunmuş, kitap padişah tarafından takdirle karşılanmıştır. Bahriye, tam manasıyla gemiciler için yazılmış bir portülân'dır. Eserin mukaddemesinde bizi ilgilendiren yön, arzın küre şeklinde olduğunu her yerde ısrarla belirtmiş olmasıdır. Diğer önemli bir nokta, Amerika'nın keşfi konusudur. Burada yazar, Kolomb'un bir harita ile yola çıktığını ve Antil Adaları sahillerini keşfettiklerini anlatır. Kanaatimizce, Pîrî Reis, ilk defa Türkiye'de Amerika'nın keşfinden ve böyle bir kara parçasının varlığından bahseden coğrafyacımızdır. Osmanlı Türklerinde, haritacılık Pîrî Reisle başlamıştır diyebiliriz. Bahriye, Fransızca ve Almancaya tercüme edilmiş ve bu suretle Avrupalıların pek çok istifadesini sağlamış bir kitapdır. Zamanının eşsiz bir deniz kılavuzu idi. Batıya rehberlik etmiş olan ve devrinin en mükemmel deniz coğrafyası sayılan bu kıymetli eserin en iyi nüshaları, Köprülü ve Topkapı Sarayı kütüphanelerinde bulunmaktadır.

b) Pîrî Reisin coğrafya sahasındaki ilk eseri, Gelibolu'da çizerek Yavuz Selim'e hediye ettiği dünya haritasıdır. Bu haritanın tamamı maalesef kaybolmuştur. Elimizde, Avrupa ve Afrika'nın kısmen batı kıyılarıyla Atlas Okyanusunu ve Orta Amerika ile Güney Amerika'nın bazı kısımlarını içine alan parçası bulunmaktadır. Harita, deri parşömen üzerine renkli olarak çizilmiştir. Pîrî Reis, gerek kitabında, gerekse haritalarında, ilmî zihniyetin icaplarına göre hareket etmiştir.

c) Pîrî Reis, yukarıda söylediğimiz birinci dünya haritasını 1513'te çizmişti. Bundan 15 yıl sonra, yani 1528'de ikinci bir dünya haritası yaparak, Kanunî Süleyman'a sunmuştur ki, bunun da maalesef tamamı yoktur. Yalnız Grönland ve Kuzey Amerika'yı gösteren parçası elimizdedir. Gerek bunda, gerek birinci dünya haritasında yazarın imzası vardır. Kristof Kolomb'un haritasının amiralin eline geçtiğini kendi ifadesinden anlıyoruz:

"Hartısı tâ kim anın geldi bize!" Bu suretle büyük Türk deniz coğrafyacısı, kendi müşahedelerine dayanarak çizdiği dünya haritasına Kolomb'un haritasını geçirmiş olmakla, Amerika kâşifinin çizdiği haritayı bize bizzat vermiş, dolayısıyla coğrafya ilmine hakikaten hizmet etmiş oluyor. İşte Pîrî Reisin mekân bilgisine ait eserleri bunlardan ibarettir.

16. asırda, deniz coğrafyacılığı Pirî Reis ve Seydi Ali Reisle önemli bir hamle yapmıştır. Pirî Reis, Akdeniz portülânlarını çizmekte meleke sahibi olmuştu. Harita yapmanın büyük bir derin bilgi ve uzmanlık işi olduğunu, haritada yapılan en küçük yanlışlığın, onu faydalanılamayacak bir hale getireceğini Kitab-ı Bahriyesi'nde açıkça anlatır. Bizde deniz coğrafyacılığının ilk müjdecisi Pîrî Reistir. Amiralin I. ve II.ci dünya haritalarından elimizde kalan parçalar incelenirse, ikinci haritada, kıyı şekillerinin daha gelişmiş bir tarzda çizildiği ve bugünkü arazi durumuna uygun olduğu görülür. Demek ki Pîrî Muhiddin Reis, sanatını ve ilmini ihmal etmemiş, her fırsatta bu yolda çalışmaktan geri kalmamıştır. Haritaları, o devrin diğer dünya coğrafyacılarının çizdiği haritalarla karşılaştırılırsa, onun eserlerinin tamamen ilmî bir zihniyet ve metodla çizildiği meydana çıkar.

Amiralimizin bütün dünya coğrafyacılığına çok kıymetli hediyeler bıraktığı muhakkaktır. Dünya çapında bir denizci olduğu kadar, büyük bir Türk coğrafyacısı ve kartoğrafıdır. Pîrî Reisin gerek denizcilik tarihimizde,

gerekse ilim tarihimizde ve haritacılığımızda müstesna bir yeri vardır. Bahriye, gayet açık ve sade Türkçe ile yazılmış olup, içerisindeki bilgiler, bu günküne birçok noktalarda uymaktadır. Bundan dolayı devrinin eşsiz bir deniz kılavuzu olan deniz atlasına, denizciliğin tarihî gelişmesinde son derece önem verilmesi icab eder. Şu parçayı aynen alıyoruz. "Bu fasıl, nefs-i Venedik şehrin beyan eder. Mezkûr Venedik şehrinin cemî'i etrafı on iki mildir. Ve ol on iki mil yerlere binası uruldugu yer, berden ve bahirden cem olmuş bir deniz kulağıdır. Ol denizin bazı yerleri sığ ve bazı yerleri derindir. Ol sığ olan yerlerin üzerine kazıklar kakıp, ol kazıkların üzerine mezkûr şehri bina eylemişlerdir."

İlmî hüviyetini ve kıymetini belirtmeye çalıştığımız Pîrî Reis ve eserleri hakkında, daha fazla bilgi almak isteyenler, Adnan Adıvar'ın "Osmanlı Türklerinde İlim" adlı kitabıyla, Prof. Afet İnan'ın "Pîrî Reis Hayatı ve Eserleri" ismindeki son inceleme eserine müracaat edebilirler.

Tuhfetü'z-Zaman ve Harîdetü'l-Evân:

Bu ayrıntılı eserin yazarı, Sultan Selim Camii muvakkiti Mustafa bin Ali el-Muvakkit'tir. Astronomik ve coğrafî bilgileri ihtiva eder. Önce sema kürelerinin ve yıldızların vasıflarından, sonra dağlar, denizler, nehirler ve su kaynaklarından ve nihayet yedi kıt'a ve bunların meşhur şehirlerinden bahsedilmektedir. Bir toplama eseridir. Çağminî ve Kadızadenin astronomi kitaplarıyla, o zaman pek moda olan Hayatü'l-Hayvan ve Acâ'ibü'l-Mahlûkat gibi Arapça eserlerin Türkçeye tercümesidir. Bu kitapla, matematik coğrafyada ilk adım atılmıştır. Tuhfetü'z-Zaman ve Harîdetü'l-Evanın ismi, bazı kütüphanelerde TUHFETÜ'L-MECALİS olarak geçer.

İlâmü'l-İbâd fî Âlâmü'l-Bilâd:

F. Taeschner, "Osmanlılarda Coğrafya" adlı makalesinde Viyana yazmaları arasında bu isimde bir kitabın bulunduğunu ve Kanunî Süleyman devrinde yazıldığı halde, yazarının malûm olmadığını yazar. İstanbul kütüphanelerinde incelemeler yaparken, bu eserin Üsküdar'da Hacı Selimağa Kütüphanesinde 359 numarada (Kemankeş Kütüphanesi) kayıtlı ve Li Mustafa bin Ali el Muvakkit be Cami-i Selimî tarafından yazılmış olduğunu gördüm. Adnan Adıvar da, eserin Mustafa bin Ali el-Muvakkit'e ait bulunduğunu kaydeder. Türkçe ve nesih yazı ile kaleme alınmış olan bu küçük kitap, Ka-

nunî Süleyman'a takdim edilmiştir. Mustafa bin Ali, eserinde, Fas'tan Çin'e kadar 100 adet mühim İslâm şehirlerinin İstanbul'dan mesafelerini göstermiş ve coğrafî mevkilerini tayin etmiştir.

Beyan-ı Menazil-i Sefer-i Irakeyn:

Yazarı, 16. yüzyılın ünlü matematikçilerinden Nasuhü's-Silâhiyü'l-Matrakî'dir. 1535 yılında yazılmış olan bu mükemmel eser, Kanunî Süleyman'ın Irak seferine aittir. İstanbul'dan Tebriz'e ve Tebriz'den Irak'a kadar birçok şehirlerin, geçitlerin gayet itina ile çizilmiş resimlerini, kuşbakışı krokilerini ihtiva etmektedir. Bilhassa Bağdat ve Diyarbakır'a ait resimler, oldukça hakikate yakındır. Bu zatın yazı yazmakta ve resim yapmakta pek mahir olduğu, eserin incelenmesinden anlaşılıyor. Kitap, hakikaten bir sanat eseridir. Sanatkâr olduğu kadar, yüksek bir matematikçi ve devrinin kıymetli bir kara coğrafyacısı bulunan Matrakçı Nasul, Pîrî Reisin Kitab-ı Bahriyesi derecesinde, tarifî, açıklayıcı ve ilmî değeri olan bir kitap yazmaya muvaffak olmuştur. Pîrî Muhiddin Reisin Deniz atlası, denizler için ne ise, Beyanı Menazil-i Sefer-i Irakeyn de, karalar için aynı derecede önemli bir coğrafya eseridir.

Kitabü'l-Muhît:

Yazar, büyük Türk amirali ve coğrafyacısı Seydi Ali Reistir. Eserin tetkikinden önce, bu mühim şahsiyet üzerinde durmak icab eder. Seydi Ali Reis, aslen Sinopludur. Babası, Galata Tersanesi kethüdası Hüseyin Reistir. Soydan gemici olup, Pîrî Reisin yerine kapdanı derya tâyin edilerek, yıllarca Umman Denizinde, Hind Okyanusunda Türk bayrağını şerefle dalgalandırmış, birçok deniz seferlerine ve Kıbrıs fethine iştirak etmiş ve Barbaros'un maiyetinde çalışmıştır. "Kâtib-i Rumî" lâkabiyle anılır. Astronomiye hakkıyla vakıf usta bir denizci idi. İlmî zihniyete sahip, tecrübeye ve akla büyük bir kıymet veren bu âlim ve şair zat, "Kâtibî" mahlâsiyle denizciliğe ait gayet sade ve güzel şiirler yazmıştır. Vefatı, 1562 yılındadır.

Eserleri arasında, en mühimi, astronomi ve deniz coğrafyasına dair yazdığı Kitabü'l-Muhît'dir. 1554 de Hindistan'da Ahmed-âbad'da yazılmış ve Kanunî Süleyman'a takdim edilmiştir. Seydi Ali Reis, kitabının baş tarafında, "Kitap, ilmi deryanın cemi umuru garibesin ihata kılmağın ismi MUHİT konuldu." der. Amiral, eski Arap kaynaklarından faydalanmış ve eserine bazı

hususî görgü ve tecrübeler eklemiştir. Muhit, Hind okyanusunun mükemmel bir monoğrafyasıdır. Güney Asya kıyıları hakkında esaslı bilgiler verir. Eserin asıl adı, "Kitabü'l-Muhît fî ilmü'l-Eflâk ve'l-Ebhür"dür. Genel görünüşüyle, 10 bab ve 50 fasla ayrılmıştır. I. bab, cihet tâyini ve yıldızlar, II. bab, zaman hesabı, takvim, güneş ve ay seneleri, III. bab, pusula taksimatı, IV. bab, Hindistan kıyıları, Hind Okyanusundaki adalar, takım adalar, Amerika'ya dair malûmat, V. bab, denizcilikte önemli bazı yıldızların doğuşu, batışı ve adları, VI. bab, Hind Okyanusundaki meşhur limanlarla, adaların Kutup Yıldızına göre irtifaları, VII. bab, astronomiye dair bilgiler, VIII. bab, rüzgârlar ve muson rüzgârları, bunların muhtelif takvimlere göre başlangıç tarihleri, IX. bab, seyri sefer yolları, X. bab, tufan dediği büyük fırtınalar ve bu zamanlarda alınacak tedbirleri ihtiva etmektedir. Rüzgârlar hakkında şöyle diyor:

"Evvelâ malûm ola ki, rîhin aslı, havadır. Zira hava ki hareket eyleye. Havada emvac zuhur eder ki, ol emvac rîhdir." "Kenardan esen rüzgârlar, mekkiyen leylden ibtida eder. Ve deryadan olan rüzgârlar, ekser gündüz eser. Leylde sakin olur cümle âfakta. Sebebi oldur ki, kenar leylde barid olur ve derya hâr olur. Ve neharda berakis olur. Zira, in'ikâsı şems ile cibal ve rimal gündüz hâr olur."

Muhit, Seydi Ali Reisin sadece amelî bir gemici olmayıp Astronomi ve coğrafyaya âşina bir âlim olduğunu gösterir. Bununla beraber, orijinal bir eser değildir. Daha eski eserlerden toplama suretiyle vücuda getirilmiş bir tercüme mahsulüdür. Faydalandığı Arapça kaynakları zikretmekle, kendisinin fikir namusuna sahip bir şahsiyet olduğunu isbat etmiştir. Pîrî Reis gibi, bunda da öğrendiklerini yazma alışkanlığı vardı. Seydi Ali Reis, coğrafya ve bilhassa Hind Okyanusuyla meşgul olmuş, baştan başa Hind Denizini dolaşmış, bize en esaslı bilgileri vermiştir. Eserin dili sade ve açıktır.

"Muttasıl deryadan rüzgâr ve mevc olup, kenardan sorluğan ve anafor olur. Ol takdirce sefine, ne deryaya gitmeye ve kenara varmaya kâdir olur."

Eserde, topoğrafik coğrafyaya dair önemli bilgiler vardır. Adnan Adıvar, Osmanlı Türklerinde İlim'de der ki: "Muhit, henüz ne Türkiye'de ve ne de Avrupa'da tam bir surette yayınlanmadığı gibi, Türk yazarlar Cihannümâ'yı yazarken, Cava, Sumatra, Seylân ve diğer adalar hakkındaki malûmatı ay-

nen Muhit'ten nakletmiştir." Bu sözlerin anlatmak istediği, eserin doğu ve batı âleminde tam manasıyla tanınmamış olduğudur. Seydi Ali Reisin kitabı, muhteva itibarıyla hakikaten ilmî ve çok faydalı bir portülân'dır. Yazar eserini, gemi reislerinin kılavuz almadan, Hind denizlerinde gemilerini serbestçe yürütmeye muvaffak olmaları için yazmıştır. Amiral, IV. baba yazdığı ekte yeni dünya hakkında da malûmat vermektedir. Prof. merhum İbrahim Hakkı Akyol, "Tanzimat Devrinde Bizde Coğrafya ve Jeoloji" adlı eserinde, Seydi Ali Reisin Amerika'nın keşfine dair birkaç satırlık bilgi vermeyi ihmal etmediğini söyler. Amerika konusunda, İslâm Ansiklopedisi de, pek az malûmat verildiğini kaydeder. Halbuki, bu zeyl, Yenidünya'ya ait en yeni bilgiyi ihtiva etmekte, Majellania Boğazından geçildiğini ve efsanevî olmakla beraber, 8 parmak boyunda ve köpek şeklinde insanlar bulunduğunu bildirmektedir. Seydi Ali Reis, Pîrî Reisin Amerika'ya dair evvelce yazdıklarını toplamış olduğu gibi, üstelik yeni malûmat eklemek suretiyle selefini geçmiştir.

Muhitin Orijinal nüshası, Topkapı Sarayı Revan Köşkü Kütüphanesinde bulmaktadır. Nüshaları pek az olan bu nadir eserin, deniz coğrafyası ve fizik coğrafya bakımından önemli bulunan bölümleri, 1834-1838 yılları arasında Baron Hammer tarafından İngilizceye ve diğer bazı Avrupa ilim adamlarınca kıymeti takdir edilerek, topoğrafik coğrafya'ya ve Hind Denizindeki adalara, takım adalara ve Yeni dünyaya ait bölümleri, Alman ve İtalyan dillerine tercüme edilmek suretiyle, batı âlemine pek çok faydalar sağlamıştır.

Seydi Ali Reisin tecrübe ile akla büyük değer veren, ilmî zihniyete sahip bir âlim olduğunu söylemiştik. Kitabü'l-Muhît'ten aldığımız şu cümleler, iddiamızı doğrular:

"Evvelâ malûm ola ki, bu fennin aslı, aklile ve tecrübe iledir. Şol nesne ki, mücerreb ola ve akla muvafık ola. Ol sahihdir. Ve biri muhalif olsa egerçi ol dahi sahih olur. Amma evvelki gibi değildir."

Seydi Ali Reisin Muhit'ten başka, bizi ilgilendiren birkaç eseri daha vardır. Bunlardan küçük "Mir'âtü'l-Memalik" risalesi, Hind denizindeki vak'alardan başlayarak Edirne sarayına gelinceye kadar, yazarın üç yıllık sergüzeştini muhtevidir ki, bir nevi seyahatname mahiyetindedir. 1895 de İstanbul'da basılmıştır. Bu matbu nüshayı A. VAMBERY, İngilizceye çevirdi-

ği gibi, Almanca ve Fransızcaya da tercüme edilmiştir. Halep'de iken, amiral, matematik ve astronomi okumuş olduğundan, astronomik coğrafyaya ait "Mir'ât-ı Kâinat" ve "Hulâsatü'l-Hey'e" isminde iki eser vücuda getirmiştir. Mir'at-ı Kâinat'ı, Arapça ve Farsça kitaplardan toplama suretiyle yazmış, Hulâsatü'l-Hey'eyi de, Ali Kuşçunun meşhur "FETHİYE"sinden tercüme etmiştir. Seydi Ali Reis ve eserleri hakkında daha geniş bilgi almak için, Adnan Adıvar'ın kitabına müracaat olunabilir.

Evzahü'l-Mesalik İlâ Marifetü'l-Memalik:

Sipahizadenin muhtelif eserlerden faydalanarak kaleme aldığı bu Arapça eser, sadrazam Sokullu Mehmed Paşanın emriyle yazar tarafından Türkçeye çevrilerek, gerek Arapçası ve gerekse Türkçesi Sokullu'ya takdim edilmiştir.

Kâtip Çelebi ve F. Taeschner, Arapça aslının III. Murad'a sunulduğunu yazarlar. Eserin asıl adı "Evdahü'l-Mesalik ilâ Marifetü'l-Büldan ve'l-Memalik"dir. Sipahizade Mehmed'in kaynakları, Yakutü'l-Hamevî'nin eseri, Ebü'l-Fidanın Takvimü'l-Büldanı, Kitabü'l-Atval ve'l-Uruz, Kitabü'l-Mesalik ve'l-Memalik, Kanunü'l-Mes'ûdî, Kitabü'r-Resmü'r-Rub-ı Batlampyosî ve Yakutü'l-Hamevî"nin Mûcemü'l-Büldanının özeti olan "Merasıdü'l-Ittıla"dır. Kitap, mukaddimesinde arzın şeklinin küreviliğinden, diğer fasıllarda denizler, göller, ırmaklar, dağlar ve şehirlerden bahseder. Kâtip Çelebi, Ali Sipahi'nin eserinin, Ebü'l-Fidanın Takvimü'l-Büldanından iktibas ve tercüme suretiyle meydana getirildiğini söyler. *Mukaddimenin sonundaki Bibliyoğrafya*, o zaman için oldukça mükemmel sayılabilir.

Tarihi Hind-i Garbî:

Bu eser, 1583 tarihinde kaleme alınmış ve III. Murad'a takdim edilmiştir. Yalnız, kitabın yazarı kat'î olarak bilinmiyor. Kütüphanelerimizde yaptığım incelemelerde, Süleymaniye Esad Efendi Kitaplığında "Tarih Hindi'l Garbî el-Müsemmî bi-Hadis-i Nev" adlı eserin "Mehmed bin Yusuf Herevî", Nuruosmaniye Kütüphanesinde "Hadis-i Nev" ismindeki kitabın "Emir Mehmed bin Emir Hasanü's-Suûdî" tarafından yazıldığını gördüm. Ayrıca, Bayezit Kütüphanesindeki resimli ve işlemeli yazma nushada da, yazarının "Sâlik-i Rah-ı Mes'ûdî, Emir Mehmed bin Hasanü's-Suûdî" olduğunu gördüm.

Eserin muhtelif isimler alması da dikkat çekicidir: Tarih-i Hind-i Garbî, Kitab-ı İklim-i Cedid, Ahval-i Âlem-i Cedid, Tarih-i Yenidünya, Hadis-i Nev ve Kutr-i Nev. Kâtip Çelebi, F. Taeschner, Mehmet bin Yusuf Herevî'ye ait bulunduğunu söylerler. Fakat Türk bibliyoğrafyalarına göre, kitabı yazanın, "Emir Mehmet bin Emir Hasanü's-Suûdî" olması ihtimali daha kuvvetlidir.

F. Taeschner, makalesinde Tarih-i Hind-i Garbî'nin, Avrupalıların Amerika kıtasındaki yeni keşiflerinden Osmanlıları haberdar etmek amacıyla Frenkçeden tercüme edildiğini yazmaktadır. I. ve II. bablarda, kozmoğrafya ve eski coğrafya bilgileri vardır. III. babda ise, Amerika'nın keşfinden bahsedilmekte, keşfin tarihine dair oldukça doğru bilgi verilmektedir. Kıtanın hayvanat ve bitkilerinden bahsedilirken, mitolojik bilgiler de karıştırılmıştır. 1732 yılında, Fransızcaya tercüme edilen bu eser, 18. asırda İbrahim Müteferrika tarafından, yazar adı zikrolunmadan resimli bir şekilde basılmıştır.

Tarih-i Hind-i Garbî, bizde ilk defa basılan resimli coğrafya kitabıdır.

Menâzırü'l-Avâlim:

Bu eser, 16. yüzyılın son senelerinde, 1597 de III. Mehmed devrinde yazılmıştır. Yazar, El'âşık diye tanınmış olan "Mehmed bin Ömer bin Bayezid"dir. Mehmet Âşık, Trabzonludur. Babası, oranın Hatuniye Medresesi müderrislerinden bir zattır. Kesin olmamakla beraber, 1555 yılında doğmuş, Flügel'e göre 1600 de ölmüştür.

Menâzırü'l-Avâlim, 16. asrın genel coğrafyaya ait en önemli ve muazzam eseridir. Osmanlı memleketleri hakkında yazarın gerek kendi görgülerini ve gerekse başkalarının rivayetlerine dayanan mühim bilgileri ihtiva ettiğinden, çok kıymetli bir kitapdır. Zamanında şöhret kazanan ve Osmanlılarda şark-kârî coğrafyanın son örneği olan bu eser, Şam'da ikmâl edilmiştir.

Mehmed Âşık, eski büyük yazarlardan, Kemaleddin Demirî, İbni Hurdazbeh, İbnül-cevzî, İbnü'l-verdî, Kazvinî, Yakutü'l-hamevî, Hamdullah Müstevfî ve Ebü'l-Fida'dan faydalanmıştır. Hattâ, Ebü'l-Fidanın o kadar tesiri altında kalmıştır ki, Menâzırül-avâlime, Takvimü'l-Büldanın Türkçeye geniş ölçüde tercüme edilmiş bir nushası gözüyle bakılabilir. Fakat, yukarıda da söylediğimiz gibi, Osmanlı ülkelerine dai, yazarın şahsî tespitlerine daya-

nan mühim ve etraflı bilgiler de vardır. Esas yönüyle iki kısma ayrılmıştır: I. kısım, hakikatte bir giriş mahiyetinde olup, gökten ve gökteki gezegenlerden bahseder. Bu kısım, genel görünüşüyle ilâhiyat ve mitolojiden ibarettir. Asıl eser, II. kısımda toplanmıştır. Burada, coğrafyanın bütün konuları bulunmaktadır. Fizik coğrafyayı ve şehirleri açıklayıp zikrettikten sonra, hayvanları ve insanın anatomisine de etraflıca olarak anlatır.

Bu kitap, hem kozmoğrafya, hem de coğrafyaya ait, gerek Ortaçağ İslâmın boyun eğilen emirleri gözönüne alınarak, gerekse yazarın kişisel tespitleri ilâve edilerek kaleme alınmıştır. Menâzırü'l-Avâlim, eski klâsik Yunan ve İslâm coğrafyasının en son temsilcisi olup, onda hiçbir şekilde batı tesiri görülmez. Tertip ve tasvir itibariyle, tamamen Ortaçağ düşüncesini aksettirir. Bütün Ortaçağ coğrafyacıları gibi, Mehmed Âşık da Batlamyos'un tesiri altında kalmış ve bu suretle, doğuda Ortazaman coğrafyacılarının sonuncusu olmuştur. O, eski tarzdaki coğrafî eserlere, yeni bir gelişme devri hazırlamak istiyordu.

Mehmed Âşık Çelebinin eseri, kütüphanelerimizin ekserisinde bulunmaktadır. Kendi elyazısı ile yazılmış orijinal nüshası, Süleymaniye, Halet Efendi Kitaplığında, 616 numarada kayıtlıdır. Büyük kısmı coğrafyayı ihtiva eden Menâzırü'l-Avâlim, Acâ'ibü'l-Mahlûkat cinsinden bir kozmoğrafya ve Takvimü'l-Büldan cinsinden bir coğrafya kitabıdır. Kıbrıs'a dair şu parçayı okuyalım:

"Bu cezirenin devri yediyüz mil ola. Ve Nuhbetü'd-Dehr'de mezkûrdur ki, Kıbrısı nuhas ismidir. Zira bu cezirede, madeni nuhas vardır. Ve bu cezirenin devri 1500 mildir. Ve sahibi Hama İsmail, Takvimü'l-Büldanda kendü mesahatı üzere tulü ikiyüz mildir. der; ve Şerif İdrisî kavliyle devri 250 mildir, deyu zikreder. Cibalinin eskeri eşcarı şecere-i harnubdur ki, lûgat-ı Türkiye'de keçi boynuzu derler. Bu harnubu Limoson ikselesinde ceste ceste ve beste beste komuşlardır. Aksâ-yı Frenkden ve münteha-yı Rumdan süfün ü merakib ile tüccar gelüp iştira edüp tahmil ederler."

Menâzırü'l-Avâlim hakkında daha fazla bilgi almak isteyenler, F. Taeschner'in makalesine müracaat edebilirler.

Künhü'l-Ahbâr:

Aslında bir tarih kitabı olup, tarihçi Âlî tarafından kaleme alınmıştır. Âlî, 1541 tarihinde Gelibolu'da doğmuş, 1600 de vefat etmiştir. 16. asrın ilim sahasında parlak temsilcilerindendir. En mühim esri, Künhü'l-Âhbar'dır. Eski coğrafyacılar tarzında kısa ve toplu bir surette yöresel coğrafya denemesini Âlî'nin bu meşhur eserinde görüyoruz. Künhü'l-Ahbar'ın mukaddimesindeki coğrafî özet, diğer coğrafî yayınlar üzerinde büyük bir tesir yapmamıştır. Âlî'nin kitabındaki açıklayıcı bilginin kaynakları, Ebü'l-Fidanın Takvimü'l-Büldanı, Belhî'nin Suverü'l-Ekalimi ve Sipahizadenin Evdahü'l-Mesalik ilâ Marifetü'l-Memalikidir. Künhü'l-Ahbar, Avrupa milletlerinden de kısa olarak bahseder. Eserin tamamına ayrıntılı bir coğrafya lûgatı ilâve olunmuştur.

Âlî'nin "Mir'âtü'l-Avâlim" adında küçü bir kitapçığı da vardır. Sırf mitolojik mahiyette olan bu eser, Ahmed Bîcan'ın Dürr-i Meknun ismindeki özel kozmoğrafya kitabı karakterindedir.

Buraya kadar verdiğimiz, açıklamayla, 16. asrın coğrafya ilmi bakımından genel karakterini ve mekân bilgisine ait başlıca eserlerle yazarları üzerinde durarak devrin önemini belirtmeye çalıştık.

16. yüzyılın coğrafya alanında bir hamle asrı olduğunu biliyoruz. Pîrî Reisin portülânları'ndan başka, bu devirde dikkate değer haritalar da vücuda getirilmiştir. İslâm Ansiklopedisi ile Adnan Adıvar'ın eserinden, 1559 da Tunuslu Hacı Mehmed tarafından altı elma ağacı tahtası üzerine çizilmiş kalp şeklinde bir düz küre haritasının Venedik'te St. MARCO kütüphanesinde bulunduğunu öğreniyoruz. Harita, yabancı kaynaklardan faydalanılarak resmedilmiş olup, izahatı Türkçedir. Paraleller, mükemmel bir tarzda çizilmiş ve meridyen başlangıcı olarak Kanarya Adaları alınmıştır.

Bundan başka, Topkapı Sarayı Kütüphanesinde, Türk kartoğrafyasına ait ceylân derisi üzerine yapılmış, renkli 7 haritadan ibaret bir koleksiyon bulunmaktadır. Bunları, 1935 de Fevzi Kurdoğlu, "Ali Macar Reis" Atlası adıyla yayınlamıştır. Bu haritalar, 1567 yılında çalışan Ali Macar Reise atfedilmekte ise de, I.ci haritanın bu zata ait olmadığı muhakkaktır. Çünkü, I. no.lu harita, Molleweide projeksiyonuna çok yakın bir tip arzediyor. Molleweide projeksiyon usulüyle düz küre, 18. asırda yapıldığına göre, bu haritanın Ali Macar Reise ait olduğu kabul edilemez. Ancak, 4. numaralı haritada,

Ali Macar Reisin adı ve yaptığı sene açıkça yazılmıştır. Fevzi Kurdoğlu, yalnız bu kayda dayanarak diğerlerini de bu zata atfetmiştir.

Haritaların yedisi de, portülân şeklindeki deniz haritalarıdır. Adalar, burunlar, limanlar itina ile çizilmiş olduğu gibi, karada bulunan bazı büyük şehirler ve kaleler de gösterilmiştir. Britanya adaları, Manş Denizi, Tunus, Trablusgarb ve İtalya kıyıları, Doğu Akdeniz ile Ege denizi havzası ve nihayet Karadeniz, Marmara Denizi büyük bir dikkatle resmolunmuştur.

16. asırda geniş ölçüde tercümeler yapıldığını söylemiştik. Şimdi bu tercüme eserlerinden kısaca bahsedelim:

1- Kazvinî'nin meşhur Acâ'ibü'l-Mahlûkatı bir çok kere Türkçeye çevrilmiştir. Acâ'ibü'l-Mahlûkat tercümelerinin bu devirde en mühimini, şair ve âlim bir zat olan Sürurî Efendi yapmıştır. Bu zatın asıl adı, Mustafa bin Muslihiddin bin Şaban'dır. Sürurî, Acâ'ibü'l-Mahlûkatı 1552 de tercüme etmeye başlamış, fakat talebesi bulunan Şehzade Mustafa'nın vefatı üzerine noksan kalmıştır. Bu eksik kitabın adı, "Şerh-i Kitab-ı Acâib-i Garâib"dir. Bu, sadece bir tercümeden ibaret değildir. Eserde, fazla olan kısımlar atılmış, faydalı bazı ilgiler mütercim tarafından eklenmiştir. Sürurî, müşahede ve tecrübeye büyük önem vermekte, Arzın yuvarlaklığından ve güneşin gerek iklim, gerekse ırklar üzerindeki tesirlerinden bahsetmektedir.

2- Ebü'l-Fida'nın "Takvimü'l-Büldan"ı, "Evdahü'l-Mesalik ilâ Marifetü'l-Büldan" adı altında, Sipahîzade Mehmed tarafından özet olarak Türkçeye çevrilmiştir.

3- İbnü'lverdî'nin "Harîdetü'l-Acâib"i, Türkçeye tercüme edildiği gibi, Belhî'nin "Suverü'l'ekalim" adındaki coğrafî eseri, İstahrî tarafından genişletilerek "Mesâlikü'l-Memâlik" ismini almış, Şerif Efendi, İstahrî'nin bu eserini Türk diline tercüme ederek, III. Mehmed zamanında Gazanfer Ağaya sunmuştur.

4- Yine İbnü'lverdî'nin "Harîdetü'l-Acâib ve Ferîdetü'l-Garâib"i, Mahmudü'l-Hatib tarafından Türkçeye çevrilmiştir. Eserin ilmî bir kıymeti yoktur. Efsanevî tarzda dağların, nehirlerin teşekkülleri suretinden bahseder.

Mahmud'un 1562 de Arapçadan, Türkçeye çevirdiği bu tercüme eserin adı, "Nevadirü'l-Garâib ve Mevaridü'l-Acâib"dir.

5- Ali Kuşçu'nun astronomi ve matematiğe dair meşhur kitabı, astronomi coğrafyaya ait en geçerli bir eser sayıldığından, birçok defalar, dilimize çevrilmiştir. Bu tercümelerin en önemlileri, evvelce söylediğimiz Seydi Ali Reisin "Hulâsatü'l-Hey'e"si ile Molla Perviz'in "Mirkatü's-Sema"sıdır.

6- 16. asırda, yöresel coğrafya sahasında Mısır'a ait eserler de tercüme olunmuştur. Zengin bir memleket olan Mısır, Osmanlı Türklerini fazla ilgilendirmiş, Arapça olarak 1375 tarihinde kaleme alınan "Tuhfetü's-Saniye fî Esmâ'i'l-Bilâdi'l-Mısriyye" adlı kitap, "Zikr-i Ekalim-i Diyar-ı Mısrıyye" ismiyle Türkçeye çevrilmiştir.

7- 1562 yılında Arapça olarak Ahmed bin Aliyyü'l-Mahalliyü'l-Müneccim tarafından yazılan "Kanunü'd-Dünya" adındaki coğrafya ve memleketlerin tuhaf ve garip şeylere dair olan eseri, III. Murad'ın emriyle Kadı Abdurrahman, 1575 de Türkçeye tercüme etmiştir.

8- Adnan Adıvar, kitabında, Türkiye'de ve bütün İslâm âleminde meşhur olan ve 1576 da, Arap diliyle kaleme alınan "Tezkiretü'l-Elbab" veya "Tezkire-i Antakî" adında bir esere işaret ediyor. Bu kitap, esas itibariyle tıbbî olmakla beraber, ikinci kısmında, alfabe sırasıyla hastalıkların tedavilerini anlatırken, coğrafya kelimesinin üzerinde durarak, bunun Yunanca bir kelime olduğundan, coğrafyanın tıb ile çok alâkalı bulunduğundan ve iklimlerin hastalıklar üzerine yaptığı tesirlerden bahseder ki, bu nokta, tıbbî coğrafya bakımından bizi yakından ilgilendirir.

9- Gıyasüddin Cemşid'in "Sullemü's-Sema"sını Mustafa Zeki namında bir zat, Türkçeye tercüme etmiştir. İçerisinde kozmoğrafyaya ait ve gök cisimlerinin yerküreye uzaklıklarını gösteren bilgiler vardır. Yine Gıyasüddin Nakkaş'ın meşhur "Hatâînâme"si, Çelebizade Asım Efendi tarafından Türkçeye çevrilmiştir.

10- Son olarak bu asırda tercüme edilen bir eserden daha bahsedelim:

Hicrî 6.cı yüzyılda (Milâdî 13. asır), Endülüs'te yetişen Ebubekir Zekeriya Yahya bin Mehmedü'l-Avvâm tarafından Arapça olarak yazılan ve zamanında çok meşhur olan "Kitabü'l-Felâha" adındaki eseri, 1589 da Mehmed bin Mustafa bin Lûtfullah, "Felâhatnâme-i Mufassala" yahut "Tercüme-i Felâhatnâme" ismi altında Türkçeye çevirmiştir. Adnan Adıvar, Kitabü'l-Felâhadan bahsederken özetle der ki:

"İbni Haldun, bu eserin Felâhatü'n-Nabtiye'nin bir hulâsasından ibaret olduğunu söylerse de, hakikatte bu eser, İbni Vahşiye'nin Kitabü'l-Felâhatü'n-Nabtiyye'si ile, Ahmed ibni Mehmed bin Haccac'ın Mukni adlı kitabından kopyelenmiştir. Aslında 587 bitki ile 50 türlü meyva ağacından bahseden bu kitap, İspanyolcaya tercüme ve metni ile beraber yayımlanmıştır. (Madrid, 1802). Fransızcaya da Clément Mullet tarafından, "Le Livre de l'agriculture" adıyla tercüme ve 1864-1867 seneleri arasında basılmıştır."

Bayazıd, Veliyyüddin Efendi Kitaplığında, 2534 numarada kayıtlı bulunan ve "Tercüme-i Felâhatname" ismini taşıyan bu mühim eserle bizzat meşgul oldum. Yunan ve Arap kaynaklarından toplanmış bilgileri ihtiva eden kitabın ilk 30 faslı, Ziraat ve son dört faslı da, ehlî hayvanlar, tavuk ve hindi yetiştirmek, iyi yumurta almak, toprağın ve gübrelerin çeşitleri ile, at, katır, eşek, deve ve öküz besleme usullerinden bahsediyor.

Ayrıntılı bir ziraat kitabı olan bu kıymetli eser üzerinde durmak lâzımdır. Başlangıçta ziraatın faydaları ve manası belirtilerek deniliyor ki, "Rahat ve lezzet ve izzü ve ecr ve selâmet, sahibi ziraat olanlardadır ki, ektikleri yerin hemen öşrünü vereler. Sair tekâlüf, zulüm ve bid'at olmaya. Ve ziraat gibi âsan ve faydalı bir güzel mekseb ve iktisab, ecr ve selâmete akreb bir nesne yoktur. Ve bu iki kısımdır: Birisine Ba'lî ve birisine Seykî derler. Ballî ana derler ki, yağmursuz, yüksek yerlerde olup ve şol ağaçlar ki, köklerinden su içerler. Eyüsü sakiye ile kuyulardan ve akarsulardan olanıdır.

İkinci kısmı, koğa ve âlât-ı sakî, deve ve himar ve katır ile ola. Felâhanın manası, yeri ıslah etmektir. Eşcar dikmeye ve ziraat etmeye ve nef'ini ve zararını bilip ana göre âfâtını defetmektir. Ve arzın a'lâ ve evsat ve ednâsını bilip zer'in ve garsın ve sair riyahîn ve hudrânın enva ve tabiatını ve mezkûrların her nev ve sınıfın ziraati vaktini ve ol arzın muvafık havalarını ve ne veçhile gars ve ziraatlarını ve bunların her nev'inin suvarılmağa münasip olan sularını ve miktarlarını ve zibillerinin marifet ve ıslahlarını ve kable'z-ziraa yerlerini ne vechile tertip ve terbiyet ve imaret idüp ve bunlara lâhik olan âfâtın tedbir ve ilâcında ve ihtirâzındadır."

Yazar, "Bu kitabı iki sifir üzere taksim eyledim, evvelki kısmı, yerlerin marifetinde ve zibilleri ve sularının ve fidan dikimlerinin ve tertib ve terkibinin ve anlara münasip umurun beyanındadır. İkinci kısmı, ziraatın ve fe-

lâhatı hayvanın ve sair anlara müteallik ahvalin tafsilindedir." dedikten sonra, toprak konusu üzerinde durur:

"Evvel meratibi felâha, arzın eyüsünün ve yaramazının teşhisindedir. Bu miktarı bilmeyen mutlaka bu fende cahildir. Güneş dokunmadığı bazı kuyuları ve derin yerleri kazıp toprakları taşra çıktıkda, ol yılda anda zer olunsa, asla nesne bitmez. Ve sair arzlarda dahi nebat zuhura gelmez. İllâ güneş anı hararetiyle perveriş eyleye. Zira arzın tabiatı barid ve yabistir. Güneş hararet verip ve yağmur rutubet vermeyince, neşv ü nema bulmaz. Ve arzın gerçi tabiatı barid ve yabistir; lâkin bazısı birbirinden rutubet üzere ve bazısı yubûset üzeredir. Arzdan ziyade hararet üzere olan kara topraktır, badehu kızıl topraktır; ve gayette bürûdet üzere olan aktoprak, badehu sarı topraktır. Ve her toprağın levninde beyaz olsa, ol miktar anda bürûdet tesir etmiş olur. Sarı toprak dahi ol minval üzeredir. Sair levinlerde dahi bu üslûb üzeredir."

Bundan sonra, hangi bitkinin hangi toprakta daha iyi yetişeceğini izah eder. Zibil dediği gübre bahsinde, gübrenin nevilerini, faydalarını, kullanılmasını; kuyu açmak ve sulama usullerini inceler. Eserin büyük kısmı, bostan, ağaç dikme ve çeşitli ağaçlar konusuna ayrılmıştır. Zeytin ağacı hakkında: "Ol iki nevidir, biri berrîdir ki, kendi tab'ından dağlarda biter, ırmak kenarlarında bitmez; ve kökleri daima çok su cem olan yerlerde zuhur bulmaz. İkinci nev'i ehlîdir ki, danesi ve yağı berrîden ziyadedir." dedikten sonra, zeytinin hangi toprakta yetiştiğini, çok soğuk ve çok sıcak yerlere tahammülü olmadığını, yağmurda zeytinin tohum ve danesini dökmediğini, Endülüs'te zeytin ağacının dikilmesi tarihini anlatır. Nihayet, meyve ağaçları, sebzeler, çiçekler, aşılama usulleri, ekin ekme ve biçme, gülsuyu çıkarma, şıradan şarap yapma, başlıca evcil hayvanlar, onların beslenme tarzı ve tavukçuluk gibi çeşitli konulardan ayrıntılı olarak bahseder. Kitabın 30.ncu babında, mesken hakkında da çok kısa bilgi vardır.

Bu parçayı aynen alıyoruz: "Binayı nenün gibi yerlerde etmek beyanındadır. Kustus hakîm derki, bina yeri ki, içinde olana faydalı ola. Yüksek yerler gerektir; ve kapıları ve pencelere imaşrık tarafına olsa, içinde sakin olanların bedenlerine faydalıdır. Ve derler ki, ev vâsi ve sakfı yüksek gerektir. Dar ve sakfı alçak olan evler, âdemin kalbine ferah vermez. Kapıları ve pen-

cereleri vâsi olsa, hava girer; ve ufûneti defeder. Ve bina için kesilen ağaç sahih ekallî on onbeş yıllık gerektir."

Bu tercüme eserlerinden sonra, yine bu devirde yazılan ve mekân bilgisiyle alâkalı bulunan bazı eserlerden bahsederek 16. asra nihayet verelim.

Adnan Adıvar, 9. Ocak. 1954 tarihli Cumhuriyet gazetesinde yayınladığı bir makalede, mesken konusu ile ilgili "Ahlâk-ı Alâî" adında bir eser hakkında izahat vermektedir. Mesken, coğrafî bir vakıa olduğundan, Kanunî Süleyman zamanında, Kınalızade Ali Efendi tarafından Türkçe olarak kaleme alınan bu kitaptan kısaca bahsetmeyi faydalı buluyoruz. Kınalı-zadenin kaynakları, Nasireddin Tusî'nin "Ahlâk-ı Nasırî" adlı eseriyle, Celâl Devvanî'nin, "Ahlâk-ı Celâlî"sidir. Esas itibariyle bir ahlâk kitabı olan bu eseri, Adnan Adıvar, iyice incelemiş ve önemini belirtmiştir. Makalenin bizi alâkadar eden kısımlarından bazı örnekler veriyoruz:

"Gerek Nasireddin Tûsî, gerek bizim Kınalızade Ali Efendi, menzil yani mesken davasını daha derin açıklayıp genişletmişlerdir. Onlara nazaran, yiyeceğini, içeceğini saklamak ve hırsızdan, gasbdan, kardan, yağmurdan korunmak ve hattâ insanın en ziyade üşüdüğü uyku esnasında, kendisini soğuktan muhafaza etmek gibi işler için, mesken lâzımdır. Bu, yalnız şahsın bekası için lâzım olan bir şarttır. Fakat bir de, türün bekası için, evlenmek, aile teşkil etmek, çocuk yetiştirmek için de bir eve ihtiyaç âşikârdır. Bu eski yazarlar, konak yerlerini, şehirler, kasabalar ve köylerde, taş, kerpiç ve keresteden yapılan çadır şeklinde olmak üzere ikiye ayırırlar. Birinci kısım meskenlerin binasının sağlam ve kolay kolay yıkılmayacak şekil ve dayanıklılıkta olmasını şart koştuktan sonra, o zaman için pek makûl ve belki de kâfi görülecek şu sıhhî şartları ilâve ediyorlar: Tavan yüksek, kapılar geniş, her mevsime münasib oda, her aya göre temiz hava ne taraftan gelirse, evin o tarafa açık olmak gerektir. Binada fazla zinet ve nakış yapılarak fazla masraf yapmak da akıl kârı değildir. Ahlâkı nâsırî ve ahlâkı alâîden alınan bu fıkralar, bizlerin vaktile meskene ve sıhhî meskene pek ehemmiyet verdiğimizi göstermeye kâfidir. Hattâ Nasireddin Tusî, İbni Sîna'nın bu husustaki bir kitapçığından olarak daha başka ayrıntı vermektedir.

Meselâ, evin binası, dışarıdan yangın, su baskını ve akrep ve yılan ve sair hayvanların hücumuna mâni olacak ve zelzelelere direnecek bir şekilde

olmasını tavsiye ediyor. Bununla birlikte, şurasını hemen kaydedelim ki, MENZİL umumî adı altında kasdettikleri, sadece evin binası değildir. Evde oturan ailenin sosyal hal ve şartları da bu menzil kelimesine dahildir."

Bu devre aid diğer bir orijinal eseri de, III. Murad'ın emriyle Tophane Bayırında 1576-1580 yılları arasında Türkiye'de ilk defa RASATHANE'yi kuran Takiyyüddin bin Mehmed bin Ahmed'in kaleme aldığı "Sidretü'l-Münteha el-Efkâr fî Melekûti'l-Felekü'd-Devvar"dır. Zamanında meşhur olan kitab, Astronomi ve astronomik coğrafya konularını, gözlem âletlerinin ve usullerinin tarifini, ay ve güneşin hareketlerinin gözlenmesini ihtiva eder. Burada mühim bir noktaya temas etmek istiyoruz:

16. asırda, Polonyalı Kopernik, asırlarca hüküm süren Batlamyüs astronomisini yıkmış, âlemin merkezinin dünya değil, güneş olduğunu ve bütün gezegenlerin güneş etrafında döndüğünü ispat ederek, yepyeni bir sistem kurmuştu. Fakat ne yazık ki, Avrupa'da vukua gelen bu çok önemli ilim hareketlerinden memleketimizin haberi olmamıştır. O devirde yazılan eserlerin hiç birinde Kopernik sisteminden bahsedilmez. Hattâ, Takiyyüddin'in kurduğu rasathane, "RASAD-I CEDİD" diye hâlâ, artık kıymetini kaybetmiş olan Batlamyüs kurallarına göre faaliyette bulunuyordu. Diyebiliriz ki, 16. yüzyılda, pozitif ilimler bakımından, Osmanlı Türkiyesinin batı âlemi ile teması olmamıştır.

Adnan Adıvar, Yahya bin Mehmedü'l-Gaffar'ın 1517 de yazdığı ve aslı Laypzig Kütüphanesinde bulunan "Kitabü'l-Yakutü'l-Mehazin fî Cevahirül-Maadin" isimli bir kitaptan bahseder. Bunun Üniversite Kütüphanesinde 1808 de kopye edilen yanlışlarla dolu bir nüshasını gördüm. Laypzig'deki asıl 1517 tarihli nüshasını inceleyen Adnan Adıvar, eserin, yazar Türkiye'de çok seyahat etmiş olduğundan, memleketin coğrafî açıdan tarifi ile başladığını, bu seyahat esnasında muhtelif yerlerin âdetleri ve hattâ tahsil derecesi hakkında bilgi verdiğini, kıymetli taşların özelliklerinden, taşları vücuda gelmesi şartlarından, kıymetli ve diğer madenlerden, kıymetli taşların tanınmasına yarayan bilgilerden bahsettiğini, nihayet şehzade Korkud namına Piyale Beyin emriyle, "Cevahirname-i Cedid" ve "Tansuhname-i İlhanî" adındaki Farisî eserlerden noklolunduğunu yazar.

Necib Asım Bey, "Osmanlı Coğrafyacıları" adlı makalesinde, Mehmed Efendi namında bir zatın yine bu devirde yazdığı, 588 sahifelik "Ceridetü'l-Cedid" ismiyle bir coğrafya kitabını kaydeder.

Osmanlı Türklerinde, memleketin siyasî bölünmesine dair olan, yahut yol tarifleri gibi doğrudan doğruya pratik gayeye hizmet eden eserler, daha büyük yer tutar. Bunlara, Mekke'ye giden hacılara mahsus menâsik-i haclarla Koca Nişancı'nın "Memalik-i Osmaniyenin Siyasî Coğrafyası", güzel bir misal teşkil eder.

Padişahların büyük seferlerine aid "RUZNAME"ler de aynı karakteri taşırlar. Ruznameler, gerek tarihî, gerekse coğrafî bir ehemmiyet taşıyıp, en önemli olanlarını Feridun Beyin "Münşeat-ı Selâtin" adlı matbu eseri, bir araya toplamış bulunmaktadır. Bunlar daha ziyade topoğrafya ve siyasî coğrafya bakımından dikkate ve incelemeye değer.

16. Asırda birtakım seyahatnameler de kaleme alınmıştır. Bunların en mühimi olan "Hıtayname"den evvelce bahsettik. Bundan başka, Kanunî devrinde Asya'da seyahat eden Seyfi Çelebinin eseri ile, III. Murad zamanında Tokadlı Ahmed ibn-i İbrahim isminde bir tâcirin, Kâbil yolu ile Hindistan'a giderek Basra yolu ile dönüşünü hikâye eden "Acâibname-i Hindüstan" adındaki manzum seyahatnamesi zikre değer.

16. yüzyılda, Osmanlı yazarları tarafından yazılan veya tercüme edilmiş olan eserleri sıralamakla, bu asrın coğrafî faaliyetinin ne kadar geniş ve kuvvetli olduğunu anlatmaya çalıştık.

D) XVII. Asır:

Osmanlı Türklerinde 17. yüzyıl, ilim ve fikir âleminde bir gerileme ve aşağılama devri olarak kabul edilir. Gerçekten, bu asırda müsbet ve aklî ilimler itibardan düşmüş, diğer ilimlere nazaran ikinci plânda kalmış, medreselerde tedrisat, daha ziyade dinî konularla sınırlandırılmıştı. Bununla beraber, 16. asırda coğrafya sahasında vukua gelen gelişme, 17. yüzyılda da devam etmiş ve mekân bilgisi, Kâtip Çelebi, Evliya Çelebi ve Behram Dımışkî gibi coğrafyacılarla dikkate değer bir hamle yapmış ve bu mühim şahsiyetler, umumî ve mevziî coğrafyaya ait çok kıymetli eserler vücuda getirerek, Osmanlı Türkiyesinde coğrafya ilmine karşı büyük bir ilgi uyandırmışlardır.

İlim tarihimizde, 17. asrın ilk yarısı, Kâtip Çelebi ile dikkate değer bir devir halini almıştır. Bu devirde, Fransa'dan Türkiye'ye gelerek İslâmlığı kabul eden Şeyh Mehmed İhlâsî adında coğrafyaya vakıf bir zat, bizde mekân bilgisinin bir dereceye kadar modernleşmesinde mühimce bir rol oynamış, Kâtip Çelebiye "Atlas Minor" tercümesiyle "Cihannüma"yı meydana getirmesinde büyük yardımlarda bulunmuştur. Osmanlı Türkiyesinde, Coğrafyada Avrupa'nın kat'î olarak tesiri, 17. yüzyılın ortalarında başlar. Bunda, Kâtip Çelebinin payı büyüktür.

Coğrafya ilmi bakımından, 17. asra Kâtip Çelebi asrı demek mümkündür. Asrın genel durumu hakkında verdiğimiz bu kısa açıklamadan sonra, bu devrin belli başlı coğrafî ürünlerini inceleyebiliriz. Bunlar, CİHANNÜMA, Levami'u'n-Nur fî Zulûmat-ı Atlas Minor, Tuhfetü'l-Kibar fî Esfari'l-Bihar, Keşfü'z-Zunun, Evliya Çelebi Seyahatnamesi ve Nusretü'l-İslâm ve's-Sürur fî Tercüme-i Atlas Mayor'dur.

CİHANNÜMA:

Cihan gösteren manasına gelen bu mühim coğrafya kitabının yazarı, Kâtip Çelebi'dir. Eserin incelenmesinden önce, Kâtip Çelebi hakkında bilgi vermeyi faydalı buluyoruz. Avrupalıların "HACI KALFA" diye tanıdıkları ve asıl adı MUSTAFA olan bu âlim ve mütefekkir şahsiyet, 1608 de İstanbul'da doğdu. Babası, Abdullah isminde bir sipahidir. Ordu kâtipliğinde bulunduğu için, ona "Kâtip Çelebi" derler. 1656 yılında, 48 yaşında vefat eden Mustafa bin Abdullah, önce devlet dairelerinde memurluk yapmış, daha sonra orduya girerek Erzurum kuşatmasında bulunmuştur. 1628 de İstanbul'a dönünce, devrin meşhur müderrisi "KADIZADE"nin derslerine devam etmiştir.

IV. Murad'ın sempatisini celbettiğinden, padişah Anadolu ve İran seferlerine çıktığında, onu da götürmüştür. Tam on yıl seferlere katılmış, toprak dolu tulumlarla yapılmış siperler arkasında ordunun hesap defterlerini tutmuş, 1633 de henüz, 25-26 yaşında iken Hicaza giderek hac farizasını yerine getirmiştir. Hac'dan dönünce, Halep'ten birçok kitaplar satın almış, şehrin kütüphanelerinden notlar toplamış, bu suretle kendisini araştırmaya vermiştir. Kâtip Çelebi, son olarak IV. Murad'ın Revan Seferinde de bulunmuş, nihayet tekrar İstanbul'a avdet edince, tahsil hayatına atılmıştır. Kendisi de bu hususta der ki: "10 sene kadar seyr-i seferde geçen ömrümün kalan kıs-

mını tahsil cihetine hasredeceğim. Cihad-ı asgardan cihad-ı ekbere döneceğim."

Kâtip Çelebi'nin bu sözünde çok derin bir manâ saklıdır. Cihad-ı asgardan. harb ve darb'ı; Cihad-ı ekberden, ilmi irfanı kasdediyor. Gerçekten, 17. asırda bir cehalet yuvası haline gelen medreselere karşı en ağır hücumları yapan ve memleketimizin kültür hayatında, batıya açtığı ilk pencere ile büyük rol oynayan Kâtip Çelebi, medrese zihniyetiyle mücadele etmiştir. Onun asıl cihad-ı ekberi cehaletle, taassubla mücadele idi.

Saray çevresine sokulmadığı için, şair Nef'î'nin ve Emir Çelebi'nin üzücü ve fecî âkıbetine uğramadan kurtulmuştur. IV. Murad, Bağdad Seferine çıkacağı zaman onu da götürmek istemiş ise de, padişahdan bizzat özür dileyerek İstanbul'dan ayrılmamıştır. Kâtib Çelebi'yi seferden alıkoyan, ilim aşkı idi. Bu suretle İstanbul'da kalan Mustafa, birçok müderrislerden ders almış, şark yazarlarını tanımış, önceden söz ettiğimiz Şeyh Mehmed İhlâsî Efendiden Lâtince öğrenmiş ve bu sayede batı âlemi ile temasa gelerek, tenkidî fikri açılmıştır. Matematik, tabiiye ve coğrafya tahsil etmiş olan bu zat, kendisini ilmin cazibesine o kadar kaptırmıştır ki: "Gurubdan tulûa kadar mum yanardı, uğraşırdım, usanmazdım." diyor.

Türkiye'nin ilmî hayatında, bilhassa coğrafya ilminde Kâtip Çelebi'nin seçkin bir mevkii vardır. Kendisini Türk ilim rönesansının mübeşşiri addedebiliriz. Kâtip Çelebi, çalışmaktan asla usanmayan, çok okuyan, ilmî meraka malik olan, her mevzudan bahse kalkışan, ilimde tecrübeye, akla büyük kıymet veren, tolerans sahibi ve ansiklopedik bir Türk âlimidir. Hacı Kalfa, mahir bir derlemeci, derin bir tetkikçi, yüksek bir bibliyoğrafya uzmanıdır. Meşgul olduğu konuları, pek çok kaynaklara dayanmak suretiyle, iyi bir tetkik ve araştırma süzgecinden geçirerek o şey'in hakikatına varmak bakımından büyük bir şahsiyettir. Talebesine, akla uyan şeylerin kabul edilmesini tavsiye eder. Ona göre, bu şeyin kabul veya reddi için, mutlaka araştırılması lâzımdır.

Kâtip Çelebi'nin coğrafî eserleri, aydınlar arasında geniş ve kuvvetli bir ilgi uyandırdı. İbrahim Müteferrika'nın bastığı Cihannüması da, gelecek nesil için daima baş vurulan klâsik bir coğrafya kitabı oldu. Avrupa dillerine çevrilmiş olan kitapları, hâlâ en esaslı ilmî kaynaklar sayılır. Her halde,

"ŞARKIN BÜYÜK COĞRAFYACISI" lâkabına lâyık olan şahsiyet, Kâtib Çelebi'dir.

Kâtip Çelebi, memleketimizde coğrafya bilgisine karşı o kadar derin bir ilgi uyandırmıştır ki, vefatından sonra, coğrafya adeta moda olmuştur. Hacı Halife'nin meziyeti, bir tarafdan şark kaynaklarına baş vurması, diğer taraftan ilk defa olmak üzere batı kaynaklarından faydalanmış olması ve aynı zamanda eserini o zamanki Avrupaî zihniyetle tertip etmiş bulunmasıdır. Fakat şu noktayı da üzüntüyle belirtelim ki, tenkidî bir fikre sahip olmakla beraber, kendinden evvelkilerden gördüğü efsanevî bilgileri yazmaktan geri kalmamıştır.

Kâtip Çelebi'nin en önemli eseri "CİHANNÜMA"dır. Cihannüma, kozmoğrafya ve coğrafyaya aittir. Kâtip Çelebi, 1648 de yazmaya başladığı büyük eserini tamamlayamadı. IV. Mehmed'e sunduğu bu ilk ve orijinal nüsha, maalesef elde mevcut değildir. Kütüphanelerimizin hemen hepsinde bulunan bu eserin yazmaları hakkında en toplu araştırmayı F. Taeschner yapmıştır. Cihannümâ'nın en mühim yazması Viyana Kütüphanesindedir.

Hacı Kalfa, pek çok kaynaklardan faydalanmıştır. Başlıcaları, Âsârü'l-Bilâd ve Ahbarü'l-İbad, Mucemü'l-Büldan, Takvimü'l-Büldan, Acâ'ibü'l-Mahlûkat, Evdahü'lMesalik ilâ Marifetü'l-Büldan ve'l-Memalik, Tarih-i Hind-i Garbî, Kitab-ı Bahriye, Kitabü'l-Muhit, Tuhfetü'z-Zaman ve Harîdetü'l-Evan, Mürucü'z-Zehep, Nüzhetü'l-Müştak fî İhtiraku'l-Âfak, Ahsenü't-Tekasim fî Marifetü'l-Ekalim, Menâzırü'l-Evâlim ve nihayet Ortelyüsün ve Cluveriu'ün eserleri ile Merkator'un Atlas Mayor'u ve bilhassa, Atlas Minor'udur. Malûm olduğu üzere, Ortelyüs, 1570 de ilk coğrafya atlasını yayınladı. Merkator, 1578 de bir takım haritalar çizerek 1594 de büyük bir atlas tertip ve kendi adıyla anılan resimleme usulünü icat etti.

Oriyantalistlerden KRAMERS, İslâm Ansiklopedisinde ve F. Taeschner, "Osmanlılarda Coğrafya" makalesinde, Cihannüma'nın vücuda gelmesinde Menâzırü'l-Avâlim'in başlıca kaynak olduğunu söylerler. Diğer taraftan, Sicill-i Osmanî yazarı Mehmet Süreyya Bey, bu eserden bahsederken, "Cihannüma ki, Atlas Minor tercümesi" demekle hataya düşmüştür. Çünkü, Kâtip Çelebi, Atlas Minor'u tercüme edip, diğer bazı eserlerle Cihannümâ'yı tamamladığını yazar ve der ki:

"Zikrolunan Atlas Minor'u, hakîr, Türkî'ye tercüme edip ol tercümeyi bu kitapta derci iltizâm ve anınla bu fennin Türkî ve Arabî kitapları kusurunu itmam kasdın ettim." Şu halde, Cihannüma, sırf atlas Minor'un tercümesinden ibaret değildir. Kitabın dili ve karakteri hakkında bir fikir vermek için, şu parçayı aynen alıyoruz:

"Coğrafya, küre-i arz ve mâ ahvalinden bahseder. Ve bu lâfız, lügatı Yunanî'de iki lâfızdan ibarettir. Biri, Ceo yani, arz, ve biri grafo'dan müştak olan grafya'dır. Kitabet ve yazmak manasına ol lisan kaidesince, terkipte Geografya olur. Cüz külden munfasıl ve anın tahtında dahil olduğu gibi, coğrafya dahi, kozmoğrafyadan munfasıldır. Lisanı Yunanda, cosmos, âleme derler. Grafo ile terkip olunan, âlemi ecsam resmine alem kılınmıştır. Ve bunun ilmi, eflâk ve anâsırın mecmuu rüsûmundan ve harekâtından bahseder. İlmi hey'ettir. Pes bu ilmi coğrafya, ilmi hey'et tahtında dahil ve anın fer'i olur. Ve kezalik derya resmi manasına olan Hidrografya dahi anın tahtındadır. Ve coğrafya tahtında bir fer'i dahi Horografya vardır. Bir mahsus vilâyet ve ülke manâsına olan Horos ile grafo'dan terkip olunup, bir vilâyet resmine alem olmuştur. Coğrafya, külden bir cüz ve andan münfasıldır. Kezalik bu külden bir cüz dahi munfasıl olur ki, ana "Topoğrafya" derler. Bir mahsus şehir veya kasaba veya karye resmi manasına Topüs, mekânı mahsustur. Terkipte, topoğrafya olur."

Kâtip Çelebi, ordunun hesap defterlerini tutarken, seyahati sırasında notlar almayı da unutmamıştır. İşte Cihannüma, hem bu seyahat notlarından, hem de araştırmalarından faydalanarak ve haritalar da ekleyerek Kâtip Çelebi'nin yazdığı mükemmel bir coğrafya kitabıdır. Hacı Kalfa, 1648 de yazmaya başladığı eserini bütün dünya coğrafyası olarak yazmak istemişti. Uzun seneler çalışmasına rağmen maalesef onu tamamlayamadı. Ölümünden sonra, Asya kısmı İbrahim Müteferrika tarafından basıldı. Cihannüma, Türkiye'de müsbet ilimler sahasında bir dönüm noktası olmuştur.

Batı âlemine açılmış ilk pencere olarak vasıflandırılan bu eserde, Kâtip Çelebi, Astronomi ve kozmoğrafyaya ait bilgiler arasında, arzın yuvarlaklığı üzerinde delilller göstermiş, Japonya'dan Erzurum'a kadar, bütün bitkileri ve hayvanları tanıtmıştır.

Cihannüma'nın basılı nüshası, gerek doğu, gerek batı yazarlarına pek çok faydalar sağlamış, 17. ve 19. asırlarda Lâtinceye Fransızcaya ve Almancaya tercüme olunmuştur. Bu büyük eserin bir parçası olan Rumeli ve Bosna coğrafyası, basılamadığından, yalnız yazma nüshası vardır.

Cihannüma, bazı batı müelliflerine kaynak olmuştur. Meselâ, meşhur Fransız kartoğrafı d'Anville, 1748-1760 yıllarında batı Asya haritalarını çizerken, Osmanlı İmparatorluğuna ait kısımlarda, Kâtip Çelebi'nin kitabını esas olarak almıştır. Muhteva itibarıyla, bir giriş ile, dünyanın beş kıtasını altıya bölerek hepsi hakkında genel bilgiler verir. Bu kıtalar, Avrupa, Asya, Afrika, Amerika, Macellânika - Avustralya ve güneş kutbu karalarıdır. Amerika'ya ençok yer verilmiş, Kolomb'un seyahati tarihi ayrıntılarıyla yazılmıştır.

Kâtip Çelebi, memleketleri anlatırken, tarihlerini de yazmayı unutmaz. Çünkü ona göre, tarihsiz coğrafya, bir isimler listesinden ibaret kalır. Yukarıda da belirttiğimiz gibi, Cihannüma, kısmen veya tam olarak veyahut özet halinde birçok yabancı dillere çevrilmiştir. Hacı Kalfa, bütün coğrafî bilgileri batı görüşüne göre yeni baştan tanzim etmiştir. Cihannüma'da Avrupa eserlerinin tesiri açıkça görülür. Âşık Çelebi, sırf doğunun etkisi altında kalmıştı. Kâtip Çelebi ise, eski doğu kaynaklarıyla beraber, batı kaynaklarından da faydalanmıştır. Osmanlı ülkelerine ait en geniş ve doğru malûmatı Cihannüma'da buluruz. Şehirler, kasabalar, ayrıntılı olarak tanıtılır. Bir misal:

"Mudanya, İstanbul'dan yüz mil kadar şarkî ve cenûbî Gemlik Körfezi kenar-ı cenubîsinde bir kasabadır; ve Bursa'nın iskelesidir. Anda bir kaç cami ve hamam ve bunda mahsus mekkârîler vardır. Yolcu ne kadar murad etse, bargir bulup Bursa'ya yollarlar. Bursa'da şerikleri vardır. Bargirleri alıp, andan Mudanya tarafına giden yolculara verirler. Bu Mudanya, Bursa'dan altı saat yolda, Nilüfer Suyu köprüsü nısf-ı tarikde vakidir. Bu kasabanın 24 karyesi vardır. Ve bir muteber nahiyesi ismine Tirilya derler. Eksek mahsülü zeytindir. Dahi Mudanya'nın çok bağları vardır. Câbecâ zeytini vardır. Ve dahi bazı yerlerinde güzel nar olur. Toprağı gayet güzeldir. Hattâ bazı yerlerinde limon ağaçları vardır. Amma halkı fenadır. Biribirine düşmüştür. Bu kasabanın nısfı ehli islâm ve nısfı nusarâdır."

Hacı Kalfa'nın verdiği bilgilerden anlaşıldığına göre, 17. asırda Marmara kıyılarında limon yetişecek kadar iklim sıcaktı. Gerçekten, Glâsial Morfo-

loji tetkikleri, bu devirde, yer yüzünde iklimin bugüne göre daha sıcak olduğunu göstermiştir.

Hulâsa, Cihannüma, bir Osmanlı coğrafyacısının kaleminden çıkmış, Osmanlı memleketlerinin ilk ve yegâne sistematik coğrafya kitabıdır.

Levami'u'n-Nûr fî Zulümat-ı Atlas Minor:

Kâtip Çelebi'nin Cihannüma'dan sonra ikinci mühim coğrafî eseri budur. Merkator'un Atlas Minor'unun Türkçeye tercümesinden ibaret olan bu kitap, dört kıtadan bahseder. Avrupa hakkındaki bilgiler çok ayrıntılıdır. Asya, Afrika ve Amerika kısmı o kadar detaylı değildir. Kâtip Çelebi, eserin bazı yerlerini kısaltmıştır. Gerek Atlas Minor'un gerekse diğer Lâtince kitapların tercümesinde Şeyh Mehmed İhlâs Efendinin büyük yardımını görmüştür. Hattâ Hacı Kalfa'nın coğrafyada hocası olan bu zat, eseri dikte etmiş, o da yazmıştır. Aslında Lâtince olan ve Merkator'un Atlas Mayor'unun kısaltılmış bir nüshasından ibaret bulunan Atlas Minora, Abraham Orteliyüs'ün eserinden almak suretiyle o zamana kadar coğrafya yazanların ve harita yapanların mükemmel bir bibliyoğrafyasını ilâve etmiştir.

Tuhfetü'l-Kibar fî Esfari'l-Bihar:

Kâtip Çelebi'nin bu telif eseri, tarihî ve coğrafî bilgileri ihtiva eder. Büyük deniz muharebeleri tarihi, Venedik, Arnavutluk ve diğer Avrupa kıyıları ve Adriyatik Denizi hakkında coğrafî bilgi vardır. İngilizce ve Fransızcaya çevrilen eser, 1727 de İbrahim Müteferrika tarafından basılmıştır.

Keşfü'z-Zunun:

Kâtip Çelebi, batı âleminde bilhassa bu eseriyle tanınmıştır. Büyük ve meşhur bir bibliyoğrafya kitabıdır. 300 kadar ilim ve fen şubesine ait 1450 adet kitabın alfabetik sırayla incelenmesini ihtiva etmektedir. Ansiklopedi mahiyetinde olan eserin dili Arapçadır. Keşfü'z-Zunun, 1835-1858 yılları arasında, Alman G. Flügel tarafından Lâtince tercümesiyle birlikte Layp-zig'te bastırdığı 7 ciltik nüsha, bugün bütün Avrupa müsteşriklerine kaynak vazifesini görmektedir.

Kâtip Çelebi, Keşfü'z-Zunun'daki mukaddime ile, memleketimizde ilim tarihiyle ilgili ilk özet yapmaya teşebbüs eden âlimdir. Doğu yazarları hakkında bir fikir edinmek isteyen herhangi bir kimse, Keşfü'z-Zunun'a başvur-

mak zorundadır. Hacı Kalfa'ya gelinceye kadar bibliyoğrafik mahiyette bir eser yazılmamıştır. Keşfü'z-Zunun, Cihannüma yazarına, Türkiye'de bibliyoğrafya ilminin kurucusu olmak şerefini kazandırmıştır.

Son olarak, Kâtip Çelebi'nin kaleme aldığı küçük bir kitapçığı da zikredelim: Bu eserin adı, "İlhamü'l-Mukaddes fi'l-Feyzi'l-Akdes'tir. Takiyyüddin'in Sidretü'lMünteha'sından alınmış bazı astronomik bilgiyle, 90° kuzey paralelindeki memleketlerin ahvali hakkında açıklamaları ihtiva eder. Kâtip Çelebi ve eserleri hakkında daha fazla bilgi almak için, F. Taeschner'in makalesiyle, Adnan Adıvar'ın kitabına başvurulabilir.

Evliyâ Çelebi Seyahatnamesi:

Sahibine milletlerarası bir şöhret kazandırmış olan bu büyük yöresel coğrafya kitabının yazarı Evliya Çelebi'dir. 25 Mart 1611 de İstanbul'da doğan Evliyâ Çelebi'nin babası, Derviş Mehmed Zıllî'dir. Sadrâzam Melek Ahmed Paşa'nın yeğeni olur. Asıl adı, Hafız Mehmed Zıllî bin Derviş'tir.

Evliya, büyük babasının Demirci oğlu Kara Ahmed isminde bir zat olduğunu, İstanbul'un fethine iştirak ettiğini ve 147 yaşında öldüğünü eserinde yazar. Bu münasebetle, 117 yıl ömür süren babası ile dedesinin hâtıraları sayesinde, üç asırlık mâcerâya varis olduğunu ilâve eder.

Ona "EVLİYÂ" adının, hocası imam sultan Evliya Mehmed Efendi'ye hürmeten verilmiş olması kuvvetle muhtemeldir.

Türklerin İbni Batuta'sı denilmeye lâyık olan bu en büyük ve meşhur seyyahımızın nerede ve hangi tarihte öldüğü kesin olarak bilinmemekle beraber, Seyahatname'sini tamamladığı 1682 yılında, 71 yaşında vefat ettiği kabul edilir. Ahmed Vefik Paşa, "Fezleke-i Tarih-i Osmanî" de, Evliyâ Çelebi için. "Seyyah-ı Muhakkik" tabirini kullanır. Ahmed Midhat Efendi, meşhur Arab seyyahı İbni Batuta ile, Markopolo'yu Evliyâ'dan üstün bulmaz. Bu hususta der ki:

"Markopolo dahi Evliya Çelebi'ye müreccah değildir. Zira, yalnız, cihat-ı şarkiyyeyi seyahat eylemiş olup, Evliyâ Çelebi gibi, Avrupa'nın da büyük bir kısmını gezmiş değildir." Bundan sonra, Markopolo'nun, gittiği yerlerin âdet ve ahvaline ait verdiği bilgilerin yalan olduğunu söyler.

Evliya Çelebi'nin üstünlüğü, gördüğünü "GÖRDÜM", işittiğini "İŞİTTİM" diye yazmasıdır. Faydalandığı kitabların adını gizlemez. O'nun değeri, orijinal bir şahsiyet olmasında, zamanında hemen hiç kimsenin yapmadığı uzun seyahatlerde bulunmasında, gördüklerini en ince ayrıntılarına kadar yazmasındadır. Okumaktan ziyade, gördüklerini ve duyduklarını yazmaya ve yazarken mübalâğa etmeye meyillidir. Onun için, verdiği ayrıntıların hepsini doğru kabûl etmek hata olur. Seyahat merakı, Evliya Çelebi'de daha genç yaştan itabaren başlamıştır. Her halde, onu uzak ülkeler görümeye zorlayan husus, babasının anlattığı hikâyelerdir. Zaten kendisi de, yukarıda söylediğimiz gibi, "Dede ve pederimizden bu hakîr kemtere irs ile 300 senelik sergüzeşt ve serencam intikal etmiştir." cümlesi ile bu ciheti açıkca belirtmiştir.

İbrahim Alâeddin, "ELLİ TÜRK BÜYÜĞÜ" adındaki eserinde, Çelebi'nin âlim bir adam olmadığını ve zamanına göre orta derecede tahsil gördüğünü yazar. Halbuki, merhum Prof. İbrahim Hakkı Akyol, "TANZİMAT DEVRİNDE BİZDE COĞRAFYA VE JEOLOJİ" isimli kitapçığında, onun yüksek bir kültüre sahip olduğunun, başvurduğu bazı kaynaklardan anlaşıldığını söyler. Tahsil derecesi ne olursa olsun, kendisini "Seyyah-ı âlem ve nedim-i benî âdem Evliya-i bî-riya" diye vasıflandıran ve çocukluğundan beri, tanımadığı insan ve görmediği çevre kalmayan en büyük seyyahımız, hakikî bilgisini kitaptan çok hayattan almıştır. Onda, her gördüğünü sorup öğrenmek merakı ve bilgiye susamışlık, ömrünün sonuna kadar devam etmiştir. Biraz Lâtince ve Rumca biliyordu.

Revan Seferinden sonra IV. Murad onu himayesine almış ve Osmanlı sarayında dört yıl kadar yaşamıştır. Keskin ve nüktedan bir mizahcı olan Evliya Çelebi, hiçbir taraftan tesir altında kalmayan, yegâne büyük Türk coğrafyacısıdır. Nitekim, 17. ve 18. asırlarda, Türk coğrafyacıları üzerinde mühim bir etki yapan Cihannümâ'nın ve Avrupa eserlerinin, Seyahatname'de tesirleri görülmez. İşte Evliya Çelebi'nin hususiyeti buradadır.

Meydana koyduğu kitap orijinal ve hemen hemen kişisel görgü ve inceleme ürünüdür.

Evliya, Osmanlı devri coğrafyasının büyük simalarındandır. Ortaçağın coğrafya ruhu, nasıl Mehmed Âşık'la kapanıyorsa, Evliya Çelebi ile de, ge-

niş manâda büyük doğu coğrafyacıları serisi sona ermiş bulunuyor. O, Osmanlı devri coğrafyasının en son ve belki de enteresan temsilcisidir.

Evliya Çelebi, "SEYAHATNAME" yahut "TARİH-İ SEYYAH" adıyla bilinen 10 ciltlik muazzam bir eser yazmıştır. Seyahatname, 41 yıllık bir seyahatin notlarıdır. Yazar, eserini yazmaya 1630 senesinde başlamış, muhtelif zamanlarda ve kısım kısım yazmak ve sonra bazı açıklama notları eklemek suretiyle, 1682 de tamamlamıştır. Evliya'nın eski İslâm yazarlarından Hamdullah Müstevfî ve Zekeriya Kazvinî'den faydalandığı anlaşılıyor. Çünkü, Seyahatname ile, Kazvinî'nin Acâ'ibü'l-Mahlûkat'ında, Fırat nehri ve timsah hakkında verilen bilgi karşılaştırılırsa, birbirinin hemen aynı olduğu görülür.

Seyahatname'nin yazımında, bibliyoğrafyaya dayanan kısımlar nisbeten azdır. Bunlar da istatistik rakamlarıyla tarihî önsözlere ait bulunmaktadır. Eserin dili, konuşur gibi sade ve samimîdir. Bu sebeple okuyanları kendisine çeker. İçindeki konuşmalar, 17. yy.daki konuşma dilimizi aksettiren en kıymetli belgedir. Evliya, seyahate çıktığı zaman buharlı gemiler ve trenler yoktu. Yarım asra yakın bir zamanı seyahatte geçiren Çelebi, gördüğü yerlerin 300 sene evvelki halleriyle ilgili çok faydalı bilgiler vermiştir. Gezdiği memleketler, Anadolu, Rumeli, Transilvanya, Moldavya, Macaristan, Polonya, Avusturya, Almanya, Hollanda, Bosna-Hersek, Dalmaçya, Güney Rusya, Kırım, Kafkasya, Azerbaycan, İran'ın bir kısmı, Suriye, Irak, Mısır, Girit ve Hicaz'dır. Seyahatname, bu saydığımız ülkelerin ve buralardaki şehirlerin tarihî, folkloru, etnoğrafyası, topoğrafyası ve bilhassa yöresel coğrafyası için pek önemli bir kaynaktır. Evliya, eserinde bütün bu memleketlerin örf ve âdetlerini, binalarını, bilinen şahsiyetlerini, tarihlerini, hattâ leçelerini incelemeye çalışır. Bu nokta çok mühimdir. Masallara, halk arasındaki rivayetlere ve hurâfelere bir hayli yer verir. Bununla beraber, gayet ince bir dikkat ürünü olan tespitleri vardır.

Seyahatname'nin I.ci cildi, "Müntahabat-ı Evliyâ Çelebi" namıyla İstanbul'a, önce 1843 te, sonra 1846'da basılmıştır. Eserin bütünü, 1896 dan itibaren yayınlanmaya başlamış zaman zaman basılmak suretiyle tamamlanmıştır. İlk altı cildi, İkdam Matbaası, diğer ciltleri de, Türk Tarih Encümeni tarafından yayımlanmıştır. Evliyanın Seyahatname'sine, bazı batı yazarları büyük önem verirler. Bazıları da onun mübalâgalı olması sebebiyle ihtiyat-

la okunmasını tavsiye ediyorlar. İki cildi, Hammer tarafından, 1834-1850 yılları arasında İngilizceye ve Macaristan'a ait ciltler de Macarcaya çevrilmiştir.

F. Taeschner, makalesinde Evliya Çelebi'yi "ŞARKIN BÜYÜK COĞRAFYASI" diye vasıflandırır. Seyahatname, biraz mübalâğalı ve efsanevî olmakla beraber, memleketleri ve ahalisini bütün ayrıntılarıyla tutmak, somut tasvirlerini yapmak bakımından, doğu eserleri arasında eşsizdir; aynı zamanda BEŞERÎ KÜLTÜR TARİHÎ için, zengin ve pek değerli bir bilgi hazinesidir. Osmanlılar devrine ait yöresel coğrafya kitaplarının en büyüğü ve en faydalı olanı, EVLİYA ÇELEBİ SEYAHATNAMESİdir.

Evvelce de belirttiğimiz gibi, Âşık Çelebi'nin Menâzırü'l-Avâlim'i, ortaçağ telâkkisi ile yazılan coğrafya eserlerinin en son örneği olduğu gibi, seyyahımız da, büyük doğu coğrafyacılarının sonuncusudur. Şu iki parça ile, eserin dili ve karakteri hakkında bir fikir vermek istiyoruz:

"Urfa'nın âb u havası gayet itidal üzere olup, yazı yaz, kışı kıştır. Vakt-i şitâda kar yağar, Baharda bârânı rahmet. Yârandan sahibi tabiat ve şirin-eda dilberleri vardır. Urfa halkı, gaytülgaye garibdost ve dilbaz adamlardır. Şeb ü rûz misafirsiz taam etmezler. Şeci, bahadır, merd-i meydan erleri vardır. Cenab-ı Bârî bu halkına İbrahim Halil berekâtı vermiş. Gayet ganimet yerdir. Âsitane-i Halilürrahmân olduğundan, bunda zulüm eden hâkim asla muammer olmaz. Elbette bir kazaya uğrar."

Sivas hakkında: "Havası ziyade şiddetli olduğundan, bağ ve bahçesi yoktur. Dağları, ağaçsız ve çıplaktır. Mahsulâtından buğday, arpa, nohut ve mercimeği gayet çok olur. Bir kilesi kırk kile mahsul verir. Sanayiinden, penbe bezi gayet beyaz ve rakik olur. Bir çift pabuç ve mest 15 akçayadır. İçi al kaplı ağavat çizmesi 30 akçayadır. Narı Maraş'dan, pekmezi Ayıntab'dan, Üzüm ve şırası Amasya'dan gelir. Müftisi gayet mütedeyyin, Eşşeyh Arpacızade Hazret-i Bekir Efendidir. Ahalisi, gayet garib-dost olduklarından, her gece hanlarda sakin olan gurebayı hanelerine davet edip, ikram ederler. Her ciheti medhe seza bir şehri dilküşadır. Şehri Sivas'ın canib-i şarkîsinde şehri Erzurum, Niksar tarafından sekiz konaktır. Cânib-i şimale, kal'a-i Amasya ve Merzifon ve Lâdik dörder konaktır. Canib-î garbında Tokat kalesi üç menzildir."

Nusretü'l-İslâm ve's-Sürur Fî Tercüme-i Atlas Mayor:

Kâtib Çelebi'nin Cihannümâ'sı ile ilk defa coğrafyada Avrupa'nın tesiri başlamış, asrın ikinci yarısında bu tesir, Atlas Mayor tercümesiyle devam etmiştir. Eserin yazarı, Ebubekir bin Behram Dımışkî'dir. 17. yüzyılın sonlarına doğru coğrafya ilmi üzerinde çalışan ve bize büyük bir tercüme eseri bırakan bu zat, Şamlıdır. Doğum tarihini, müsbet ilimlerle uğraşmasının sebebini, coğrafya ile ne suretle alâkadar olduğunu ve yabancı dillere vukuf derecesini bilmediğimiz Ebubekir Efendi, 1691 de vefat etmiştir. İstanbul'da müderrislik ve Halep'te kadılık yapmış sadrâzam Köprülü Fâzıl Ahmed Paşanın himayesini görmüş ve itimadını kazanmıştır.

Ebubekir Efendi, aslı Lâtince olan büyük tercüme eserini, 10 yılda bitirmiştir. kitabın aslı, 1662 de Amsterdam'da yayımlanmış, 11 cildi ihtiva eden eser, 1668 de Hollanda'nın İstanbul'daki sefiri tarafından, devlet namına IV. Mehmed'e takdim edilmiştir. 1675 de padişah, kitabın Türkçeye tercümesini emretmiş, sadrâzam Fâzıl Ahmed Paşa da bu işi Behram Dımışkîye'ye emretmiştir. Ebubekir Efendi, 1675 de başladığı tercüme işini 1685 de bitirerek bu muazzam eseri 9 ciltte toplamaya muvaffak olmuştur. Kitabın adı, bazı kütüphanelerde, "COĞRAFYA-YI KEBİR", "COĞRAFYA-YI UMUMÎ" ve çok defa "TERCÜME-İ ATLAS MAYOR" olarak geçer. Tam ismi başlıktaki gibidir.

Coğrafya-yı kebiri, doğrudan doğruya bir tercüme saymaktan çok bir toplama eseri saymak daha doğru olur. Zira, mütercim kitaba kendi fikir ve görgülerini de ilâve etmiştir. I. cilt giriş mahiyetinde olup, umumî kozmoğrafya bilglierinden, denizler, adalar, kutuplar civarından, Macellan ve Kolomb'un seyahatlerinden, Avrupa'nın umumî coğrafyasından, sonraki ciltler, Avrupa devletlerinden Afrika kıtasından Çin, Amerika ve adalardan bahseder.

İstanbul kütüphanelerinin çoğunda bulunan eserin en mükemmel tercüme nüshası, Topkapı Sarayı Müzesinde, Bağdat Köşkü Kütüphanesinde, 325-333 numaralarda kayıtlı 9 ciltlik müshadır. Ser-levhaları, cetvelleri ve haritaları gayet süslü olan bu muazzam yöresel coğrafya kitabının haritalarını bizzat saydım. Tam 252 adet harita bulunmaktadır.

Bu eserin hususiyeti ve ilim tarihimiz bakımından önemi, Kopernik sisteminden ilk defa olarak kısaca bahsetmiş olmasıdır. Yazar, kâinâtın merke-

zinin güneş olduğunu ve dünyanın güneş etrafında döndüğünü kabul eden bir sistemin mevcut bulunduğunu eserinde zikretmiş ve bu sunetle Kopernik'in 1540'ta yaptığı ilmî inkılâptan, 142 sene sonra Osmanlı Türkiyesi'ni haberdar etmiştir.

17. Asrı bitirmeden önce, İstanbul kütüphanelerinde bulduğum birkaç eserden bahsetmek faydalı olacaktır.

1- Topkapı Sarayı, Revan köşkü kütüphanesinde 1095 numarada kayıtlı bulunan "Muhtasar Mir'ât-ı Kâinat ve Acâ'ibü'l-Mahlûkat" adındaki eserin yazarı, 1632 de vefat eden Bursalı Hüsameddin'dir. 1621 tarihinde II. Osman (Genç Osman) adına yazılmıştır. 79 yapraktan ibaret olan kitap, ansiklopedik mahiyette olup, içinde dinî ve mitolojik hususlar büyük yer tutmaktadır. Padişahın Acâ'ibü'l-Mahlûkat hikâyelerinden hoşlandığını, tab-ı şerifinin acâib ve garâibe mütemayil olduğunu söyledikten sonra, tamamen skolastik bir zihniyetle, kozmoğrafya, coğrafya ve tarih konusunda bilgi verir. Yalnız birkaç şehirden bahsederken, onların plânlarını da çizmeyi unutmamıştır. Hiçbir yenilik görülmediği, efsane ve hurafelere büründüğü için eserin ilmî bir kıymeti yoktur.

2- Üsküdar'da, Selimağa Kitaplığında, 460 numarada kayıtlı bulunan "Kitab-ı Revnak-ı Bûsitan" adındaki eser, 1631 de Dilâver bin Abdullah tarafından yazılmıştır. Sade Türkçe ve elle yazılmış, 48 yaprakdan ibaret küçük bir ziraat kitabıdır. 16. asırda bahsettiğimiz, "Tercüme-i Felâhatname" karakterinde olup, bunda hayvanlara ait bilgi yoktur ve daha kısadır.

Yazar, eserini ziraat kitaplarından ve tecrübe ehli insanlardan faydalanarak yazdığını söyler. Başka kütüphanelerde rastlamadığım bu küçük risale, 4 fasıl, 1 Tetimme ve bir hâtime'den mürekkebdir. I. fasıl toprak, gübre, su verme, II. Fasıl Ağaç dikmek, III. Fasıl budama ve aşı, IV. fasıl bitki hastalıkları ve ilâçları, Tetimmede, bostan ve çiçek yetiştirme, kavun, karpuz, ekimi, Hâtimede, meyva derilmesi ve korunması usullerinden bahsolunur.

Yazar, tecrübe ve çeşitlere yer vermiştir. Tam 333 yıl önce yazılmış olan eserde, NADAS hakkında ancak bir satır yazı vardır. Bizi ilgilendiren şu parçayı aynen alıyoruz: "Ve dahi malûm ola ki, hâkin cevheri ve eyüsü yeryüzünde olup, üzerine yıldız şulesi dokunandır. Ve issi soğuk gündür. Ağaç dikdikde kök üstüne ol toprağı dökerler. Zira, Nadas eyleyüp yer sürmeye

sebeb toprağın ekser yeri şuâ-ı kevakibden fayda almaktır. Pes ne kadar sürülüben yer kazılsa, bitürmek de ol kadar kavi olur. Ve dahi biline ki, dağ yerinin zibile ihtiyacı yoktur. Toprağı rakiktir. Ova yerin toprağı berk olur. Zibile muhtaçtır."

Prof. İbrahim Hakkı Akyol, yukarda adı geçen kitabında "Enisü'l-Müsamirîn" isminde manzum ve mensur bir eserden bahseder. Üniversite Kütüphanesinde, 451 numarada kayıtlı olan ve 1648 de Abdurrahmen Hibrî tarafından yazılan bu eseri gördüm. Edirne'nin tarihi ve coğrafyası hakkında tafsilât veren mükemmel bir monoğrafyadır.

Son olarak, bir tercüme eserinden bahsedelim: 16. Y.yılda söylediğimiz Kazvinî'nin Acâ'ibü'l-Mahlûkatı'nın Sürurî tarafından başlanan tercümesini bu asrın sonlarına doğru Mehmed bin Mehmed Rodosîzade tamamlamıştır. Ayasluk'ta doğan ve 1701 tarihinde İstanbul'da vefat eden Rodosîzade'nin tamamladığı eser, 1685 de IV. Mehmed'e takdim edilmiştir. Sürurî Efendinin ve Rodosîzade'nin Türkçeye çevirdiği kısımlar karşılaştırılırsa, Rodosîzade'nin tercüme ve kendiliğinden ilâve ettiği bilgilerin ilmî hiçbir kıymeti olmadığı ve bu iki şahsiyet arasında geçen zaman içinde, ilmî bir çöküşe doğru gidildiği üzüntüyle görülür.

E) XVIII. Asır:

17. Asırda coğrafya ilmine karşı Osmanlı Türkiyesi'nde büyük bir alâka uyandığını biliyoruz. Bunda etkili olan şahsiyetler, sırf doğu tesiri altında kalan Mehmed Âşık Çelebi ile, az çok batı kaynaklarından faydalanan Kâtip Çelebi, Ebubekir bin Behram Dımışkî ve nihayet biraz mübalâğalı ve efsanevî olmakla beraber, memleketlerin ve insan topluluklarının somut tasvirlerini yapmak suretiyle hemen tamamen bağımsız bir tarzda eser yazan Evliyâ Çelebi'dir.

İşte, isimlerini saydığımız büyük coğrafyacılarımızın sistematik şekilde veya tasvirî mahiyette genel ve yöresel coğrafyaya dair vücuda getirdikleri değerli eserlerin, 17. yüzyılda mekân bilgisi hakkında uyandırdığı ilgi, 18. asırda da devam etmiş ve bunlardan özet ve nakil suretiyle birtakım coğrafya kitapları yazılmıştır.

16. asır gibi, 18. asır da, bir tercüme asrı olarak vasıflandırılır. Şu farkla ki, 16. yüzyıldaki hummalı tercüme faaliyetine, Arap ve Fars dilleriyle yazılan eserler kaynak olmuştu. Bu asırda ise, batılıların yazdıkları kaynak kabûl edilmiştir. Bu tercüme devrinde de, 16. asırda olduğu gibi, orijinal eser azdır. 17. Asırdan sona kaleme alınan eserlerde, Avrupa eserlerinin tesir ve yansımaları o kadar şiddetli olmuştur ki, hemen her sahada yerli ilmî mahsuller ortadan kalkmış gibidir. Bu devirde vücuda getirilen coğrafî eserler arasında hiçbiri, Mehmed Âşık'ın Kâtib Çelebi'nin ve Evliya Çelebi'nin eserleri derecesinde bir değer ve önem taşımaz. 17. yy.da pek hafif bir surette gördüğümüz batı tesiri, bu asrın ilk otuz yılında bilhassa, Damad İbrahim Paşa devrinde oldukça şiddetli bir hal almıştır. Bundan önceki asırlarda, Osmanlı coğrafyacıları nasıl Orntaçağ İslâm eserlerini Türkçeye çevirmişler ve bunlardan faydalanmış iseler, 18. yy.da da coğrafya ilminin yön ve hedefini tayin eden Avrupa eserlerinden, bol miktarda Türk diline tercümeler yapmışlardır. Diğer bir ifade ile, batı eserlerinin tercümesi, 18. asırda bizde coğrafî yönelişin düzenleyicisi olmuştur. Yeni bir çığır açan bir tercüme faaliyetinin ilk ürününün Kâtip Çelebi'nin "Atlas Minor Tercümesi" olduğunu burada hazırlamak lâzımdır. Bunu diğer tercümeler takip etmiştir ki, çoğu Amerika ve bilhassa Avrupa kıtalarının tasvirine ait bulunmaktadır.

III. Ahmed zamanında Avrupa'dan bazı eserler getirtilmiş ve hummalı bir tercüme hareketi başlamıştır. Bütün özel yazmalarda, batı tesirleri görüldüğü gibi, gerek yöresel coğrafyaya ait kitaplarda, gerekse seyahatnamelerde, hep Avrupa söz konusu olmuştur. (Eflâk, Buğdan, Besarabya, Kırım coğrafyaları gibi..)

18. Asırda mekân bilgisiyle uğraşanların gözü, tamamıyla batıya çevrilmişti. 18. yy., Avrupa'da gerek ilim, gerek fikir noktasından en büyük değişikliklere ve ilerlemelere sahne olan asırdır. Bizde de bu devirde, kültür hayatımız bakımından çok mühim bir hadise vukua gelmiştir ki, o da, İbrahim Müteferrika tarafından matbaanın kuruluşudur. Matbaanın kurulmasıyla Osmanlı Türkiye'sinde hemen her mevzuda eserler basılmıştır. Burada, gerek matbaacılıkta, gerekse coğrafya sahasında memleketimize büyük hizmetleri dokunan İbrahim Müteferrika hakkında biraz bilgi vermek faydalı olacaktır.

1674 de Macaristan'ın COLOJVAR kasabasında doğup, 1745 de 71 ya-

şında İstanbul'da vefat eden Müteferrika, Protestan papazlığı kollejinde okumuş ve Osmanlılara esir düşerek İslâmlığı kabul etmiştir. Kendisi Lâtince biliyordu. Okumak, yazmak ve basmak işleriyle faal bir surette uğraşmış ve bizzat 17 eser basmıştır. Memleketimize Avrupa rönesansından ilk haberleri veren İbrahim, aynı zamanda Türkiye'de ilk matbaacıdır. Zamanında "Elcoğrafi" lâkabına hak kazanmış olan bu mühim şahsiyet, ilim sahibi olduğu gibi, harita tekniğine de vâkıftı. Yani, hem bir coğrafyacı, hem de bir san'atkârdı.

İbrahim Müteferrika'nın coğrafyaya dair orijinal ve tercüme eserleri vardır. İlk olarak yazdığı eser, "İCALET" adında bir kitapçıktır ki, coğrafyanın ve haritanın büyük devlet memurları için lüzum ve faydasından ve haritaların basılmasıyla bütün doğu âleminde satılarak menfaat sağlanacağından bahseder. Bu kitapçığın aslı, Paris'te bulunmaktadır. (Paris, Bibl. Nat. Cat. Man. Turcs. Sup, F. T. 201)

İcalet, yazma bir eser olup, sadrâzam Damat İbrahim Paşaya takdim edilmek üzere kaleme alınmıştır. Daha sonra, bunu bazı değişiklikler yaparak 1732'de basmış ve "Usulü'l-Hikem fî Nizamü'l-Ümem" adı altında I. Mahmud'a sunmuştur. Eserde, coğrafyanın ilmî faydalarına dair olan satırlarla, coğrafyanın önemini belirtmek maksadıyla verilen misaller dikkati çeker.

İbrahim Müteferrika'nın aynı sene içinde, kendi matbaasında bastığı coğrafya ile ilgili ikinci orijinal eseri, "FÜYUZAT-I MİKNATİSİYE"dir.

Cihannümâ'dan evvel basılmış olan bu risale, mıknatısiyetin pusula ile olan münasebetinden bahsetmektedir. Müteferrika, kitabında yerküre mıknatısiyeti hakkında geniş ölçüde bilgi vermiş, hattâ İstanbul'daki mıknatısî sapmasını da pek dikkatli bir şekilde ölçmüş ve 1737 yılı için, batılı olmak üzere, 10, 5° derece bulmuştur. İbrahim Efendinin bize yazma olarak bıraktığı ve Lâtinceden Türkçeye çevirdiği bir tercüme eseri vardır. "Mecmua-i Hey'eti'l-Kadîme ve'l-Cedide" adını taşıyan bu coğrafya kitabı, 17. asır Hollanda coğrafyacılarından Andrea Keller'in atlasından III. Ahmed'in emriyle 1733 senesinde tercüme edilmiştir. Askerî müze kütüphanesinde 5203 sayıda kayıtlı bulunan eseri, müzenin birkaç yıldanberi kapalı olması sebebiyle görmek mümkün olamadı.

İbrahim Müteferrika'nın 17 eser bastığını söylemiştik. Bunların içerisinde bizi alâkadar edenler, Kâtib Çelebi'nin Tuhfetü'l-Kibar fi Esfari'l-Bihâr'ı ile Cihannüması ve Emîr Mehmed'in Tarihi-i Hind-i Garbî'sidir. Müteferrika'nın bastığı ilmî eserler içerisinde en önemlisi Cihannüma'dır. Cihannüma'nın yazma nüshası hakkında evvelce izahat verilmişti. Mathû Cihannüma ile, yazma Cihannüma arasında fark vardır. Filhakika, matbu Cihannüma'ya Macarlı İbrahim Efendi, "Tezyilü't-tâbi" dediği ilâvelerle Behram Dımışkî'nin kitabından Anadolu ve Arabistan coğrafyasını eklemiştir. Bir kısmı basımcı tarafından yapılmak ve bir kısmı da asıl eserden nakledilmek suretiyle haritalar ve şekiller ilâve edilmiş ve Müteferrika'nın daha birçok ekleriyle Cihannüma, hakikaten zamanına oranla bir hayli yenilenmiştir.

XVIII. asrın coğrafya ilmi ile alâkalı başlıca yazma eserleri, Hadîkatü'l-Cevami, Marifetname ve Menasiku'l-Hac'dır.

Mârifetnâme:

Hasankaleli Şeyh İbrahim Hakkı'nın Cihannüma'dan ilham alarak 1756 da eski usul üzere kaleme aldığı bu mühim eser, ansiklopedi mahiyetindedir. İbrahim Hakkı, kitabını oğlu Ahmed Naimî için yazmıştır. Mısır'da Bulak Matbaasında basılan eser, dinî, tıbbî, anstronomik ve coğrafî bilgileri ihtiva etmektedir. Coğrafya bilgileri, Cihannüma'dan hemen aynen alınmıştır.

Mârifetname, bu cins ansiklopedilerin en mükemmeli ve sonuncusudur.

Hadîkatü'l-Cevami:

Yazan, Hacı İsmail-zade Ayvansaraylı Hafız Hüseyin'dir. Eserin yazımına III. Mustafa zamanında 1768 de başlanmış, I. Abdülhamid devrinde tamamlanmıştır. İstanbul camilerinin inşa tarihlerine ve özelliklerine ait esaslı bilgiler veren çok faydalı bir kitaptır.

Menâsiku'l-Hac:

Bir güzergâh coğrafyası olan bu eserin yazarı, El-hac Mehmed Edib'dir. 18. Asırda, aynı isim altında Hac yolundan bahseden (İstanbul-Mekke) bir takım eserler yazılmıştır ki, bunların en ayrıntılısı Mehmed Edib'in kitabıdır. Menâsiku'l-Hacc'ın bir kısmı Fransızcaya tercüme edilmiştir.

Yine bu devirde, Kâtip Çelebi ile Behram Dımışkî'nin eserlerinden ilham alarak vücuda getirilen iki yazma eseri daha vardır. Bunlardan biri, Şeyh Edibü'l-Hasanü'l-Cebeci'nin Osmanlı memleketlerinde yaptığı seyahatleri ihtiva eden coğrafya kitabıdır. Diğeri, Bartınlı İbrahim Hamdi'nin 1751 de sade Türkçe ile yazdığı "ATLAS" adındaki iki ciltlik eseridir.

Bu orijinal eserleri istisna edecek olursak, 18. yy.daki coğrafya kitaplarının hemen hepsi batı dillerinden tercüme edilmiştir. 16. asırda doğu eserlerinin tercüme devrine karşılık olmak üzere, 18. asırda, III. Ahmed zamanında Avrupa'dan getirtilen kitaplarla batı kitaplarının tercümesi safhasına şahit oluyoruz. Gerçekten, bu devirde bir hayli eser Türkçeye çevrilmiştir. Bunların en önemlileri, "RİSALE-İ COĞRAFYA", yahut "FENNÜMAYI CÂM Ü CEM EZ FENNİ COĞRAFYA" ile, "COĞRAFYA RİSALESİ TERCÜMESİ"dir.

Fennüma-yı Câm ü cem Ez-Fenn-i Coğrafya:

Hollanda sefareti tercümanlarından Kayserili Petros Baronyan'ın 1733 de Fransızcadan çevirdiği tercüme eseridir. I. Mahmud zamanında sadrâzam Ali Paşa adına tercüme edilen bu eserin özelliği, o vakte kadar Türkçeye geçmemiş olan modern matematik ve fizikî coğrafya bilgilerinin bulunması, aynı zamanda düzlem küre ve bir de rüzgâr gülünün resmedilmiş olmasıdır.

Coğrafya Risalesi Tercümesi:

Belgrad ikinci tercümanı Osman bin Abdülmennan'ın 1751 de Almancadan Türkçeye çevirdiği tercüme eseridir. Bazı kütüphanelerde sadece "Coğrafya" adıyla geçen bir fizikî coğrafya kitabı, Köprülü Hafız Ahmed Paşanın teşvikiyle tercüme edilmiştir. Astronomik, kozmoğrafik bilgilerle, arzın gökteki mevkiini ve memleketlerin kısa kısa ve sıra ile ihtivâ eder.

Bu tercüme eserlerden başka, 18. asırda bize Avrupa'nın tesirini gösteren diğer belgeler "SEFARETNÂME"lerdir. Bunlar, 17. yy.ın ikinci yarısından 19. asrın başlarına kadar Avrupa'nın hükûmet merkezlerine gönderilen sefirler tarafından yazılmıştır. Sefaretnameler, diplomasi tarihi bakımından mühim oldukları gibi, bazı coğrafî bilgiler ihtiva etmiş olmaları itibarıyla ayrıca bir değer taşırlar. Coğrafî olmaktan ziyade, tarihî bir mahiyet arzeden sefaretnamelerin en meşhuru, "YİRMİ SEKİZ MEHMED ÇELEBİ"nin sefaretnamesidir ki, bu eser, gerek doğuda, gerekse batıda büyük bir şöhret kazan-

mıştır.

F) XIX. Asır:

18. asrın sonlarına doğru batı kültürünü benimsemek hususunda yeni bir merhale başlamış, batı eserleri, Osmanlı eserleri arasında yeniden önemli bir yer almıştır. 19. Y.yılda batının tesiri çok daha kuvvetli olmuş Avrupa kültürü, daha esaslı ve devamlı müesseler vasıtasıyla Osmanlı Türkiye'sine girmeye başlamıştır.

Yenileşme hareketleriyle göze çarpan bu devrin ilk coğrafya eserini Mahmud Raif Efendi yazmıştır. Mahmud Raif Efendinin Londra sefaret kâtibi iken, çeşitli kaynaklardan derleyip toplamak suretiyle Fransızca olarak yazdığı bu kitap, o zaman Viyana maslahatgüzarı bulunan Yakovaki tarafından "İCALETÜ'L-COĞRAFYA" adıyla Türkçeye çevrilmiştir.

İcaletü'l-Coğrafya:

Yukarıda yazar ve mütercimini söylediğimiz bu eser, 1804 de Üsküdar'da "Darü't-Tabaâtü'l-Âmire" de basılmış ve sonuna bir sene evvel basılıp hazırlanan, büyük kıtada renkli 24 haritayı ihtivâ eden "Cedid Atlas Tercümesi" ilâve olunmuştur. Şayanı dikkattir ki, bu haritalar, zamanıyla mütenasip olmadığı gibi, eser, 19. asırda, Londra'da ve Fransızca olarak yazıldığı halde, yazar hâlâ Batlamyüs sistemine yer vermiş, yani âlemin merkezinin dünya olduğunu ve güneşin dünya etrafında döndüğünü anlatmış ve Kopernik sistemine temas etmemiştir.

Görülüyor ki, 18. yy.ın sonlarına doğru batı kültürünü benimseme hususunda başlayan yeni dönem, henüz moderm ilmin gösterdiği hedefe ulaşamamış ve Osmanlı yazarları, 19. asrın başlarında bile, uzun zaman tesirinden kurtulamadığımız eski klâsik coğrafyanın, yani Batlamyüs, Kazvinî ve Ebü'l-Fida...... coğrafyasının etkisi altında bulunmuşlardır.

Memleketin siyasî, sosyal ve kültür hayatında bir yenilik ve hareket yaratmaya çalışan TANZİMAZ DEVRİ'nde (1839-1879), bütün eserlerde batı kaynakları hâkim olmuş ve coğrafya, mektep kitapları şeklini almıştır. Gerçekten, II. Mahmud devrinde kurulan RÜŞDİYE'lerde okutulmak üzere, talebe için, umumî mahiyette ve basit şekilde, çok defa Fransızcadan tercüme edilmek suretiyle, "Muhtasar Coğrafya", "Mebadi-i Coğrafya", "Usul-i Coğ-

rafya", Mülâhhas Coğrafya", "Coğrafya Risalesi" adlarıyla küçük coğrafya kitapları hazırlanmıştır.

Tanzimat devrinde, bizdeki coğrafya faaliyetlerini, inceleme, düzenleme ve okutma olmak üzere üç kategoriye ayırabiliriz. Bütün bu faaliyetlerde, Avrupa rehberimiz oldu. Aşağı yukarı yarım asır kadar devam eden Tanzimat devrine, batı eserlerinin geniş ölçüde tercüme edilmiş olduğu bir devir gözüyle bakmak kabildir. Prof. İbrahim Hakkı Akyol, Tanzimatın 100.ncü yılı münasebetiyle kaleme aldığı küçük kitabında, bu devrin coğrafyasını şöyle karakterize ediyor:

"Tazminat devrinde, maalesef henüz, 17. asrın Kâtip Çelebi devrinin terkip suretiyle eserler vücuda getirdiği zamanlara bile erişemiyoruz. Tanzimat devri sonlarında bile coğrafya, henüz tabiî ve manevî ilimlere dayanarak izahî bir şekil almış bulunmuyor. Daha ziyade eski tarihî istikametin, günlük ihtiyacın istediği bir coğrafya, hemen hemen isim, tarif ve tavsif coğrafyası derekesinden daha yukarı bir seviyeye yükselmiş görünmüyordu. Tanzimat devri sonunda, coğrafya ve tabiî ilimlerin durumu bu merkezde idi."

Bütün eserlerde batı kaynaklarının hâkim olduğu Tanzimat devrinde, ancak astronomik coğrafyaya ait bazı orijinal eserleri görüyoruz. 19. asırda pekçok tercümeler yapılmıştır. Fizikî coğrafya konuları, daha ziyade İngilizce eserlerden toplanmış veya tercüme edilmiştir ki, Ömer Subhi Beyin "Coğrafya-yı Hikemî" si ile, Maarif-i Umumiye Nezareti tarafından yayınlanan "Coğrafya-yı Tabiî İlmine Esasî-i Muhtasar" adlı kitabı bunlara misal gösterebiliriz.

Son olarak, bu asrın coğrafî eserler kadrosuna dahil edilmesi lâzımgelen ve hakikaten bir değer taşıyan coğrafya lûgatlerini zikredelim:

Bunların başlıcaları, Esad ve Hüseyin'in müştereken yazdıkları, "COĞRAFYA LÛGATI", Ahmed Rifat'ın "Lûgat-ı Tarihiye ve Coğrafya"sı, Şemseddin Sami'nin "KAMUSU'L-ÂLÂM"ı; ve kolağası Ali Cevad'ın yazdığı "Memâlik-i Osmaniye'nin Musavver Tarih ve Coğrafya Lûgati" adlı kitabıdır.

SON

ESERİN HAZIRLANMASINDA

FAYDALANILAN KAYNAKLAR

1 — Adıvar, Abdülhak Adnan .... Osmanlı Türklerinde İlim. İstanbul, 1943.

2 — Akyol, İbrahim Hakkı .... Tanzimat Devrinde Bizde Coğdafya ve Jeoloji. İstanbul, 1940

3 — Akyol. İbrahim Hakkı .... Umumî Coğrafya. I. Bölüm. Giriş. Coğrafya Enstitüsü yayınlarından İstanbul, 1951

4 — F.Taesehner .... Osmanlılarda Coğrafya. Türkiyat Mecmuası. Cild II. Sayfa. 271-304 İstanbul, 1926

5 — İnan. Âfet .... Pirî Reis'in Hayatı ve Eserleri. Ankara, 1954.

6 — Kâtip Çelebi .... Keşfüzzunun - İstanbul, H. 1083.

7 — Kâtip Çelebi .... Cihan - nüma - İstanbul, H. 1145.

8 — Köprülü Fuad .... Anadolu'da Türk Dil ve Edebiyatının Tekamülüne Ait Umumî Bir Bakış. Yeni Türk Mecmuası. C.I. Sayı. 5-7 İstanbul, 1943.

9 — Karmers. J. H. .... "Osmanlı Türklerinde Coğrafya" İslâm Ansiklopedisi, C.III. Sayfa. 215-219 İstanbul, 1943

10 — Mehmed Süreyya .... Sicill-i Osmanî - İstanbul, H. 1311

11 — Mehmed Tahir (Bursalı) ..... Osmanlı Müellifleri... İstanbul, H. 1333.

12 — Şemseddin Sami .... Kamûs-ül Âlâm. İstanbul, 1899.

13 — Türkay. Cevdet .... İstanbul Kütüphanelerinde Osmanlılar Devrine Ait Türkçe - Arapça - Farsça Yazma ve Basma Coğrafya Eserleri Bibliyoğrafyası. İstanbul, Maarif Basımevi, 1958.